

ResearchGate

Google Scholar

I^{WORLD}
I^{of}
JOURNALS

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

ISSN

e-ISSN(Online) 2709-1201

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

ENDLESS LIGHT IN SCIENCE

NO 3

31 МАРТА 2025

Астана, Казахстан

lrc-els.com

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «ENDLESS LIGHT IN SCIENCE»
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «ENDLESS LIGHT IN SCIENCE»

Main editor: G. Shulenbaev

Editorial colleague:

B. Kuspanova
Sh Abyhanova

International editorial board:

R. Stepanov (Russia)
T. Khushruz (Uzbekistan)
A. Azizbek (Uzbekistan)
F. Doflat (Azerbaijan)

International scientific journal «Endless Light in Science», includes reports of scientists, students, undergraduates and school teachers from different countries (Kazakhstan, Tajikistan, Azerbaijan, Russia, Uzbekistan, China, Turkey, Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Turkmenistan, Georgia, Bulgaria, Mongolia). The materials in the collection will be of interest to the scientific community for further integration of science and education.

Международный научный журнал «Endless Light in Science», включают доклады учёных, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Таджикистан, Азербайджан, Россия, Узбекистан, Китай, Турция, Беларусь, Кыргызстан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Болгария, Монголия). Материалы сборника будут интересны научной общественности для дальнейшей интеграции науки и образования.

31 марта 2025 г.
Астана, Казахстан

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-3-6
ЭОЖ 02.91

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ МЕН АБАЙ АРАСЫНДАҒЫ СЫПАТ ТӨҢРЕГІНДЕ САБАҚТАСТЫҚ

КАРАТЫШКАНОВА КЫМБАТ РАХМЕТОВНА

Халықаралық туризм және меймандостық университетінің
қауымдастырылған профессор м.а.,
Түркістан, Қазақстан

Аннотация. Мақалада ясауилік дүниетанымындағы құдайылық сыпат пен Абай шығармаларындағы кемелдік сыпаттары арасындағы ұқсастық пен айырмашылық қарастырылады. Екі ойшылдың қолданымындағы ұғымдар мән-мағынасы Қара сөздер мен Хикметтер аясында айқындалады.

Кілт сөздер. Сопылық, Құдай болмысы бірлігі, Қожа Ахмет Ясауи, Абай, кемел адам, толық адам.

Қожа Ахмет Ясауи мен Абай Құнанбайұлы мүлде басқа уақыт пен кеңістік адамдары болғанымен, замана талабы мен ғылым өркендеуі тұрғысынан екі тұлға арасында рухани жақындық байқауға болады. Екі тұлға да өз заманының алғыр тілдің де, ойдың да көсемдері бола білді деуге болады. Қоғамның көкейтесті мәселелерімен шұғылдана жүріп, тәрбие мен білімді қатар алып жүрді. Олай дейтініміз, екі тұлға да еңбектерінде өз ортасына шырақ боларлық, мінез мен ар-ожданды дұрыстайтын код бере білді. Қытай үшін Конфуций қаншалық дін мен мәдениеттің жаршысы бола білсе, Ахмет Ясауидің рухани жарығы бүкіл түркі жұртшылығы үшін ғылымды да, мәдениетті де, руханиятты да қамтамасыз ете алды.

Ортағасырлық исламдық кеңістікте дін сопылық негізде тараған кеңістік түркі өркениеті саналады. Себебі, алғаш дәуірлерде күштеп енгізумен түркілер арасында исламды енгізуден нәтижеге жетпеген араб-мұсылман әскерлері жергілікті мәдениетті ескеріп қана бұл мәселені шешуге бел буады [1]. Дәл сол аралықта дінді білетін қожалардың түркі жұртының солтүстік, солтүстік-батыс территорияларына исламды насихаттап енгені турасында мәліметтер бар. Қазіргі таңда да түркі елдерінде қожалар әулеттері тұратынын айтпасақ та түсінікті. Исхақ баб ұрпағы саналатын Қожа Ахмет Ясауи алғаш білімді Сайрамда өз әкесі Ибрахим шайхтан алады [2]. Кейін Арыстан баб ұстазынан білім алған ол Яссы (Түркістан) діни насихатын бастайды. Өмірінің бұл кезеңдері турасында Түркияда 1940 жылдары жарық көрген Фуат Көпрүлүннің «Түркі әдебиетіндегі алғашқы сопы-ақындар» деген еңбегінен оқуға болады [3]. Осы еңбек ясауилік мұраны қайта жаңғыртуға бастама болған алғашқы қадам болды. Ортағасырларда жергілікті исламның ерекшеліктері туралы ғылыми негіздемені берген сопы-ойшыл әл-Ғазали болды. Өзінің «Дін ғылымдарының жандану» еңбегінде ол сопылықты Құдаймен бірігу, сол жолда жоқ болу деп емес, сопылықты рухани және адамгершілік кемелдену жолы деп түсіндірді. Себебі адам өзін танымай жаратушыны да танымас еді [4,С.30]. Әл-Ғазалиге дейін бүкіл жаратылысты деңгеймен беріп, Құдай болмысының тұтастылығы мен бірлігін көрсеткен Ибн Араби болды. Андалусиялық (Испания) Ибн Араби (1240 ж. өл.) сопылық ілім тарихындағы көрнекті тұлға болды, ол араб-мұсылман мәдениетінің көптеген салаларында – теологияда, философияда, поэзияда өшпес із қалдырды. Оның шығармаларында сопылық ой-пікірдің үш ғасырдан астам даму барысы қорытындыланды. Ол Құран мен Сүннетті шектен шыққан аллегориялық түсіндіруге талпынды. Ол сопылардың іздеген мақсатын жанның құдаймен бірігуі, оның жердегі әулиелік даралықты жоғалтуымен толық жоқ болу сыпатымен түсіндірді. Ибн Араби ең алдымен «болмыстың бірлігі мен бірегейлігі» (уахдат әл-ужуд) деп аталатын өте күрделі философиялық пантеистік ілімнің жасаушысы ретінде белгілі. Ол бойынша әлем Құдайдың көлеңкесі не елесі іспетті болды. Жаратылған болмыс өздігінен бола алмайтын, алайда өз тағдыры шегінде жауапкершілігі бар

болмыс сыпатында қаралады [4,С.30]. Сопылық философиясы бойынша адам болмысында құдайылық та, хайуани да сыпат бар. Жердегі өмірде хайуани болмыс басым түсетіндіктен, адам өмірінің басты мақсаты рухани кемелденуге қол жеткізу болып табылады. Әл-Ғазали де, Ибн Араби де рухани кемелдіктің өздері дұрыс көрген бағыттарын түсіндіреді, жоғарыда айтқанымыздай, әл-Ғазали кемелденуді адамгершілікті қалыптастырып дамытуда деп білсе, Ибн Араби Құдаймен бірігуді насихаттайтын пантеистік жолды дұрыс деп білді. Жалпы сопылық практикада екі жолдың басын қосқан тәсілді сопылық тариқаттарда көре аламыз. X-XII ғғ. сопылық тарихында тариқаттар дәуірі келіп шыққан болатын. Түркілік территорияда ясауилік тариқатының қалыптасып дамуына түркілік өркениеттің ерекшелігі әсер етті деуге болады. Ежелден руханият әлемімен тұтасып қалыптасқан бұл кеңістікте басты құндылық ретінде адамды рухани жетілдіру жолдары маңызды саналды.

Сопылық философияда адамды кемелдендіру қоғамда өздігінен іске аспайтын әрекет деп қаралады. Өйткені данышпан әулие-ұстаз (инсан камил) болмай бұл жолда табысқа жете қою екіталай. Жалпы ортодоксалды исламда адамды өз-өзін жетілдіруін әлсірететін тағдыр догмасы бар. Фаталистік түсінік бойынша адамның өзін-өзі жетілдіруі бұл оған тағдырланбаған болса, мүмкін болмайды. Алайда сопылықта мұны басқаша негіздейтін ерекшеліктер бар. Ибн Арабидің Құдай адамға тек қажеттіліктерді ғана емес, мүмкіндіктерді де бергенін айтып өтеді. Мәселен, сопылық адам ішінде құдайылық нұр бар деп ұғындырады, сол терең ішкі руханиятымен сопы кемелдене алады дейді. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикмет» шығармасында ішкі кемелдіктің сыпатын былай береді:

Көкірегі көрсоқыр талапкермін деген кіл,
Шын шәкіртті сұрасан, іші-тысы кемел дүр.
Аллаға аян сырлары, адал, таза жеген нұр,
Арыстан бабам сөздерін есітіңіз — тәбәрік [5,155].
Менің хикметтерім — ісім мен сөзім,
Алла, көңілімде болсаң, қорғаушым да өзің.
Менің хикметтерім — кемел пір,
Кім құдайды таныса, жанымен бір [5,435].

Тіпті сол кемелдікті кемел пір басқаруымен болатынын айтады:
Кереметім — сыйынатын пір кемел,
Кім таныса хақты — жаным бірге дер [5,164].
Арғы атасы күпілі, сүрген өмір жұпыны,
Керемет көп шүкірі — кемел ақыл дәруіштер [5,113].

Осы тұста жоғарыда айтылғандай, Ибн Арабидің адам қажеттіліктерімен қоса мүмкіндіктерімен де қоса жаратылғанын еске алсақ, бұл мүмкіндіктер тек кемелдікке лайықтарда ғана болатыны айтылады. «Кемел адам» - бұл жаратылыстың басты себебі мен негізгі мақсаты деп беріледі [6]. Осы еңбегінде Ибн Араби кемел адам түсінігіне келу үшін «інжілдік» образды негізге алады, ол бойынша Алла тағала Адамды өзіне ұқсата жаратқан делінген. Кезінде мұсылман ғұламалары арасында үлкен дау туғызған бұл пікірді ислам ғұламалары «өзі» дегенді Адамға қарата қолданған. Әбу Хамид ал-Ғазали бұл қағидадан адамды микрокосм, ғаламның көшірмесі деп, екіншіден, адам Құдайылық сипаттардың бейнесі, көлеңкесі деп түсіндірді. Хәкім Абай бейне мен көлеңкенің бір емесін 38 Қара сөзінде былай үйлесімді түсіндіреді: «Алланы бар дедік, бір дедік, ғылым құдрәті сипаты бірлән сипаттадық. Жә бұл бірлік, барлық ғылым, құдірет олу да болардық нәрселер ме? Әлбетте, ғылым құдіреті бар болады... Ғылым бар болса қаламақ та бар. Ол ирада - ғылымның бір сипаты кәлам... Алла Тағаланың көрмегі, естімегі біз секілді көзбеген, құлақпенен емес, көргендей, естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты» [7,101 б.]. Бұл ғылым сипатын Қожа Ахмет Ясауи «Диуани Хикметінде» «таңсәрі» ұғымымен түсіндіреді: «Тансәрінің ләззатын ғашық құлдар сезінген, Көрер хақтың сипатын таңсәрінің кезінде» [5, 150], деген. Яғни, көру

де, есту де, сезіну бұл таңсәрінің уақытында деп рухани ғылымға меңзейді. Абай болса 38-Қара сөзінде «Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықбірлән табылады. Ол – Алланың ғылымы емес, хәммәні білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді... Ғылым Алланың бір сипаты, ол хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық хәм адамдық дүр. Болмаса, мал таппақ, мақтан таппақ ғиззат-хұрмет таппақ секілді нәрселердің махаббаты бірлән ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды. Ол - Алла Тағаланың заты, ешбір сипатқа мұқтаж емес, біздің ғақылымыз мұқтаж, жоғарғы жазылмыш сипаттар бірлән тағрифлап танымакқа керек. Егер де ол сыфаттар бирлән тағрифламасақ, бізге мағрифатулла қиын болады. Біз Алла тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, немесе түгел білмекке мүмкін емес», деді, яғни Алла Тағаланың өлшеусіз, біздің ақылымыз өлшеулі [7,100 б.].

Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикметінде» «кемелдікті», «ессіздікті» сыпаттап, тек елуге толғанында татып көріп, нәпсіні жеңгенін, ғашық болып, аһ ұрғанын баяндайды:

Ғашық сыр қырық тоғызда шертіп едім,
Мәжнүңдей елден қашып, тентіредім.
Ешкім де таба алмады дертім емін,
Сыйынып, патша құдай, келдім саған.

Елуде ермін десем, тақсыр,
ішім Ез екен, бола алмадым жақсы кісің.
Жүрер ем иттей қаңғып нәпсім үшін,
Сыйынып, патша құдай, келдім саған [52].
Ессіздер пір шарапқа елтіп қанып,
Махшарда аузынан от шашар, достар.
Құдіретпен жаратылған жеті тамұқ
Аһынан ашықтардың қашар, достар [5,89].

Құдайылық сыпат пен адами сыпатты ажыратып көрсеткен Абай бұл ұғымдарды шексіздік пен шектілік ұғымдарымен ашып, кемелдіктің белгісін өзің мен өзге үшін өміріңді арнау арқылы айқындайды: Енді біліңіздер перзенттер! Құдай Тағаланың жолы деген жол ниятсыз болады. Оның ниятына ешкім жетпейді, бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып, кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді. Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдаңа болса, өзің нияттысың, ол жол құдайдың жолы емес. Ғаламнан жиылсын, маған құйылсын, отырған орныма ағып келе берсін деген ол не деген ынсап? Не түрлі болса да, я дүниеңнен, я ақылыңнан, я малыңнан ғаталәт, шапағат секілді біреулерге жақсылық тигізбек мақсатың болса, ол жол – құданың жолы. Ол – ниятсыз жол, сол ниятсыз жолға аяғыңды берік бастың ниятсыз құдаға тақырып хасил болып хас езгу құлдарынан боомақ үміті бар, өзге жолда не үміт бар? [7,121 б.].

Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде рухани кемелденген адами сыпаттың қандай болуы керектігін сопылық тарихындағы атақты сопы-тақуалардың басты ерекшелейтін сыпаттарымен байланыстыра берген. Олардың ішінде Ибн Адхам, Мансұр Халладж, Арыстан баб, Мұса, Мұхаммед Пайғамбарлар сыпаттары үлгі қаралады:

Ғашық болсаң, көз жасыңды төгіп жүргіл,
Баязиттей дүние қызығын теуіп жүргіл.
Адхам сипат тақ пен бақтан қашып жүргіл,
Тілек берсең, дүние қызығын тепкім келер [5, 144].
Саудамды жиырма алтыда біле калдым,
Астамшыл Мансұр сипат жүрек алдым.
Дерт пен шер, пірсіз жүріп, тілеп алдым, [5, 46].

Асыққа қадам басқанға дидардан нұр шашты алла,

Удай мас боп алқада һу зікірін қақсар да,
Хаққа сауал береді Мұса сипат махшарда,
Арыстан бабам сөздерін есітіңіз — тәбәрік [5,156].

Мәжнүн сипат кештім екі жаһанды,
Диуана қыл, жарылқа мені, Мұхаммед. [5, 257].

Мұхаммедті сипат қылсам, тіл жетпес,
Анасының аты Әмина, одан ешкім өтпес.
Атасы аты Ғабдолла екан дур,
Анадин туғмайын улган екан дур [5,350].

Қорытындылай келе, ясауилік ілімінде кемелділік сыпат ретінде Абай шығармаларындағы кемелдікпен сопылық және теологиялық қағидалар позициясы тұрғысынан өзара байланыста екені анықталады. Екі ойшылдың қолданымындағы ұғымдардың мән-мағынасы, әсіресе «Қара сөздер» мен «Хикметтердегі» қолданылған ұғымдардың сопылық қағидаттары тұрғысынан сабақтас келетінін мысалдармен көрсеттік. Кемелдік сыпат ретінде Қожа Ахмет Ясауидің де, Абайдың да Құдай Тағала мен адамға қолданған ұғымы ретінде екі бөлек түсіндіріледі. Жаратушы мен жаратылыстың өз сыпаты бар екендігі сияқты кемелдіктің Жаратушы мен жаратылысқа қатысты алғанда басқаша берілгенін ашып көрсеттік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Заманханұлы З. Йасауи жолының Алтын Орда тарихындағы ролі: Түркі-ислам тарихы. - Алматы, 2024. «Орхон» баспа үйі. – 384 бет. өз
2. Тұрантегі Д. Ысхақ баб. – Алматы: «Сөздік», 1999
3. Көпрүлү Ф. Түркі әдебиетінде алғашқы сопы-ақындар. – Түркістан, 2017. -176 бет
4. Садыков Р.Г. Основы исламской теологии: монография. Уфа: Издательство БГПУ, -2012. 10 п.л.
5. Йасауи Қ.А.: Хикмет жинақ: Даналық сыр, - Алматы: «Жалын», 1998, 656 бет.
6. Ибн ал-Араби Мекканские откровения (ал-футухат ал-маккийя). — Пер. • араб., введ., прим. и библиогр. А. д. Кныша. — СПб.: Центр "Петербургское Востоковедение", 1995. — 288 с.
7. Абай. Қара сөз. – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2011. -184 бет.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-7-15

ЯССАУИ ІЛІМІНДЕГІ АДАМ МӘСЕЛЕСІ

РАХИМОВА ГУЛЬНАРА ДҮЙСЕНҚЫЗЫ

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогика университеті,
Философия ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Мақалада Қожа Ахмет Яссауи еңбектерінің негізгі мәні – адам және оның тіршілік философиясы екендігі жөнінде қысқаша зерттеу жүргізіледі. Адамның өміріндегі негізгі мәселе оның этикалық принциптері екендігі жөнінде айтылады. Бұл сұрақтарға христиандық философия шеңберінде де қарастыра келеоны мысалдармен көрсетуге ұмтылыс жасалынады. Яссауидің сопылық философиясындағы адам мәселесін араб-мұсылман философиясындағы Алла мен адам арасындағы қатыгас мәселесін діни жүйе қағидаттарымен салыстыра көрсетеді.

Keywords: Human. Religion. Religious consciousness. Ethical principles. Works of Yassawi. Creationism. Sufism. Sufi philosophy.

Кілт сөздер: Адам. Дін. Діни сана. Этикалық принциптер. Яссауи еңбектері. Креационизм. Сопылық. Сопылық философиясы.

Адам мәселесі – философиядағы өзекті тақырып. Бұл тақырып ешқашан өзектілігін жоғалтқан емес. Парасатты тіршілік иесі аталғалы қаншама жылдар мен ғасырлар өтсе де адам өзі туралы ілімнің құпия сырларына үңілумен келеді және бұл қызығушылық жылдан жылға, ғасырдан ғасырға тек қана философтарды ғана емес, дүйім жұрттың негізгі тақырыбына айналған. Философия тарихындағы адам жайындағы тұжырымдамалар мен түсіндірмелер, ілімдер мен ғылыми көзқарастар, ой-пікірлердің сан алуандығы аз болған жоқ. Әрбір тарихи дәуірдің адамға қатысты озық пікірлері болады. Адамзат қаншама тарихи-мәдени кезенді басынан кешірсе де оның өзіне қатысты проблемаларының негізгі өзегі өзгеріссіз күйінде қала береді. Яғни, ол адамның онтологиялық мәні, гносеологиялық мүмкіндігі және аксиологиялық құндылығы болмақ. Адамда осы үшеуінің үйлесімді бірлігін қамтамасыз етудің қаншама теориялық және практикалық негіздері құрылды. Сол замандарда қалыптасқан адамға қатысты базалық принциптерді қайта қарап, адамның өмірінің мәнін табудың, соған алып барар өзге дара жолды ізденушіліктің әрекеттері нәтиже бере қойған жоқ. Сондықтан, пікірлер сан алуан болғанымен – ақиқат біреу. Ол – адам мәселесін талдаудағы озық туғызған амалдардың жиынтығы.

Яссауи мұрасының зерттелу деңгейі

Қожа Ахмет Яссауидің діни философиясын талдауды бастамас бұрын біз зерттеу еңбегіне кірісерде мынадай екі нәрсеге назар аударуымыз қажет: біріншісі, Яссауидің «Диуан-и хикмет» еңбегінің аударылуы болса, екіншісі бұл еңбектің әдеби тілі, философиялық тілі, діни мазмұны. Бұл аталған мәселелердің әрқайсысы жеке-жеке зерттеулердегі талдауды қажет ететін үлкен тақырыптар екендігін де атап өткіміз келеді. Әдебиеттанушылар бұл еңбектің жазылуындағы тілдік ерекшеліктер жөнінде біршама жазды.

Қожа Ахмет Яссауи (1094 – 1116 жж.) «Хикметтерінің» жазылуындағы тілдік ерекшеліктер жайында П.М.Мелиоранский, К.Г.Залеман, С.Е.Малов, А.К.Боровков, Ф.Көпрүлү, А.Н.Кононов, Ә.Нәжіп, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, Э.Рустамов, К.Ерслан, А.Серткай, А.Ержиласун секілді өзбек, орыс және түрік ғалымдарының еңбектерінде қарастырылып, айтылып келгені белгілі. Қазақ тіл білімінде бұл мәселемен академик Р.Ғ.Сыздықова көп жылдар айналысып, сол ғылыми ізденістің нәтижесі 2004 жылы «Ясауи «Хикметтерінің» тілі» атты ғылыми монография ретінде жарық көрді [1, 44 б.].

Отандық ясауитану ғылымында бірқатар соны зерттеулер жасалғанымен, бүгінге дейін хикметтердің жанрлық сипаты жағынан арнайы ізденіске арқау болып көрген жоқ, - деп, - хикмет жанрының қалыптасуына баса назар аударып қарастыруға тырысқан Айнұр

Әбдірәсілқызы [2, 49 б.]. Яссауи мұрасын әдеби жанр мәселесі тұрғысынан қарастырған ғалымдар Х.Сүйіншәлиев, А.Ахметбек, А.И.Пылев. «Диуан-и хикметтегі» айтыс жанрлық түріндегі іргелі зерттеу жүргізген М.Жармұхамедұлы.

«Диуан-и хикмет» еңбегінің шағатай тілінен (көне түрік тілі) аударылу дәрежесіне қысқаша тоқталып өтсек. Қожа Ахмет Яссауидің «Диуан-и хикмет» еңбегін ана тілімізге тұтастай тұңғыш аударушы Сыраш Битенов болып табылады. Өкінішке орай, аудармашы хикметтердің түсіндірме сөздігін бастағанымен аяқтап үлгермеді. Сыраш Битеновтің аударма еңбегіне берілген кіріспеде «1990 жылы Қожа Ахмет Яссауидің шағатай тілінде басылған жоғарыда аталған «Диуани хикмет» кітабын (Қазақ қаласы, Император университеті, 1896 жыл. 270 бет.) тұңғыш рет толығымен (148 хикмет) қазақ тіліне аударылды», - деп көрсетеді [3, 3 б.]. Сыраш Битенов көзі тірісінде еңбегінің жарық көргенін көре алмады. Көзі кеткеннен кейін 6 жылдан кейін «Жас Алаш» газеті («ЖА», «Диуани хикметті аударған кім?», 18 қыркүйек, 2001 жыл) аудармашының Қазақстан Республикасы Жоғарғы кеңесінің төрағасы, белгілі жазушы Әбіш Кекілбаевқа жазға ашық хаты мен аудармашының еңбегі жөніндегі деректер жарияланады.

Еңбектің басқа да аудармашыларын атап өтсек, М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи аудармалары (Диуани Хикмет (Ақыл кітабы) Алматы: «Мұраттас», 1993 жыл.), Ә.Жәмішұлы (Хикметтер. Алматы: «Өнер», 1995 жыл.), Есенбай Дүйсенбайұлы (Хикметтер (Даналық кітабы). Алматы, 1998 жыл.), М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи (Хикмет жинақ. Алматы: «Жалын», 1998 жыл.), Ә.Ибатов, З.Жандарбек, А.Нұрманова (Хикметтер. Алматы: «Дайк-Пресс», 2000 жыл), Қуанышбек Қари, Ғалия Қамбарбекова бірлескен авторлықтағы еңбек (Қожа Ахмет иасауи. Диуани Хикмет. Тегеран: «Әл-Хұда» халықаралық баспасы, 2000 жыл).

Зерттеудің әдіс-тәсілдері

Философия ғылымында бұрыннан дәстүрлі түрде қалыптасқан әдістемелік принциптер – нақты тарихилық әдісі, диалектикалық, феноменологиялық талдау әдісі, жүйелік-құрылымдық және салыстырмалы әдіс, сондай-ақ Яссауидің «Диуан-и хикмет» еңбегін қарастыруда герменевтикалық тәсіл қолданылады.

Негізгі мәселе

Адам мәселесі философияның ғана емес барлық ғылым салаларының басты тақырыбы болып табылатындығын жақсы білеміз. Алайда, бұл тақырып жөнінде қалам тартып, сүбелі еңбек жазу кез келген зерттеушінің күші жете бермейтіні тағы да бар. Адам дегеніміз не? Жер бетіндегі тендессіз жаратылыс иесі адам екендігі рас па? Оның ерекшелігі неде? Адамның табиғаты қандай және оны тануға бола ма? Оның рухының тәуелсіздігін қалай анықтауға болады? Адам өмірінің мәні мен құндылығы неде? Міне, осы тәрізді көптеген сұрақтарға саналы адам ертелі кеш өзіне-өзі қояры хақ.

Бұл сұрақтарға әрқалай жауаптар қарастыруға болар еді. Біз христиандық философия шеңберіндегі мысалдармен қарастырып көрелік. Себебі, ислам дініндегі көзқарастар ағымы біздің дүниетанымымыз бен көзқарастарымызға өте жақын болғандықтан белгілі бір түсініктемелерді келтіруге әбден болады. Ал философия тарихындағы христиандық философияда креационистік көзқарас тұрғысында қарастырар болсақ, мистикалық көзқарастар қатарына жатқызсақ болады. Креационизм (лат. Creatio - жарату) – әлемнің тірі және өлі табиғаттың бірегей шығармашылық актіде жасалғандығы туралы идеалистік ағым. Қазіргі ғылымның деректері креационизмнің мүлдем дерексіздігін көрсетеді. Кең мағынасында, креационизм діни көзқарастар континуумын қамтиды. Биологиялық даму принциптерін айтпағанның өзінде, табиғат құбылыстарының шығу тегі мен дамуының ғылыми түсініктемелерін қабылдамайды. Креационизм қазіргі заманғы ғылыммен пікір таластыратын ойлау бағыты ретінде космогониялық мифтерге және діни-оқу жаттығулардың креационизміне (креационистік түсініктеріне) шығады. Креационизм – қазіргі заманғы ойлау бағытында қарастырылатын болса сенімге, әсіресе діни сенімге ерекше ден қойып қарастыратын ілім деп толық айта аламыз.

Өмір, тіршілік қайнар көздерінің пайда болу тегі проблемасы адамзатты ежелгі заманнан бері алаңдатып келе жатқан күрделі тақырыптың бірі. Біздің ғаламшарда тірі организмдердің қалай пайда болуы мүмкін екендігін түсіндіруге талпыныстарда көптеген болжамдар да жасалынғандығы тарих беттерінен баршамызға мәлім. Олардың кейбіреулерінің пайдасына белгілі бір ғылыми фактілер мен эксперименттердің нәтижелері дәлелденеді. Басқа гипотезалар, керісінше, жоққа шығарылды. Алайда, қазіргі уақытымызға дейін айтар болсақ жердегі тіршілік көзінің пайда болу уақытын мынадай еді деп толыққанды анық көрсету бұл қателік болар еді деп тұжырымдаймыз.

Адам, ең алдымен тірі табиғи тіршілік иесі. Оның басқа да жаратылғандардан ерекшелігі – барлық нәрсеге болсын икемділігі. Мәдени эволюциялық даму жолында биогенетикалық іздерді алып жүреді. Сондықтан кейбір философтар адамның өзін-өзі өзгертуге ұмтылу қабілетін көрсете отырып, адамның нақтылы бір белгіленген табиғатының болмайтындығына назар аудартады. Антропологиялық релятивизм бағытын қолдаушылар осындай көзқарасты келтіреді. Олар адамның табиғаты шексіз қайта құруларға бейім екендігін алға тарта келе, оның ішкі тұрақты ядросы белгілі бір адамның өзіне өзі анықтаған бағдарламасына сәйкес бөлініп, жойылып, бастапқы табиғи жаратылысынан алшақтап, өзгерістерге түсуі әбден мүмкін деп санайды. Сопылық философиясындағы адамның хәлін анықтамас бұрын біз ислам философиясының негіздеріне тоқталып өткеніміз жөн.

Қожа Ахмет Яссауидің сопылық философиясындағы адам мәселесін қарастырғанда ислам дініндегі және араб-мұсылман философиясындағы Алла мен адам арасындағы қарым-қатынас мәселесін айналып өтуге болмайды. Ислам теологтары мен философтары бұл мәселенің әртүрлі жақтарын анықтап келгендіктен, осыған байланысты орын алған пікірталастар о бастағы дәстүрлерге сүйенген. Себебі олардың мазмұнын анықтамасақ біз ғұлама ойшылдың адамға қатысты мәселесінің мәнін аша алмаймыз. Сондықтан біз, Яссауидің діни философиясы қалыптасқан мәдени ортадағы ілімдерге талдау жасағанды жөн санадық.

Ислам дініндегі Алла (Құдай) түсінігі оның алдындағы діни жүйелермен салыстырғанда дәйекті түрде жүргізіліп келе жатқан бірлік (таухид) идеясымен едәуір ерекшеленіп тұрады. Мұсылмандық реформатор Мұхаммед Шибли таухид діндердің әрқайсысына тән еді, алайда ол исламға дейін жеткілікті түрде бекітілген жоқ немесе көмескі түрде түсіндірілді деп есептейді.

Құдайдың Құрандағы тұжырымдамасы тұтастай Құдайдың Бірлігін, Жалғыздығын, бар екендігі мен Абсолютті Кемелдігін бекітуге қарай шоғырланған. А.В.Смирнов [4, 169 с.] пен Е.А.Фролова [5, 147 с.] қарапайым санамен бейнеленбейтін және елестетілмейтін мұндай Абсолютті Құдай ол туралы қандай да бір нәрсе айтуды жоққа шығарады. Расында да, мұсылман традиционалистері Құдайды, Ол (Құдай) Құран мен суннада қалай келтірілген болса солай сипаттауды жөн көрді.

Ислам теологиясы Әбу-Хурайрадан риуаят етілген «Құдайдың 99 есімі бар... осы 99 есімді білген адам жұмаққа барады» деген хадиске сүйене отырып, мұсылмандарға оның мәнін түсіндіретін Құдайдың атрибуттарының (ас-сифат) былайша айтқанда, түзілімін жасап шықты [6, 108 с.]. Мұндағы есімдердің бір бөлігі Құраннан, ал келесі бөлігі Пайғамбардың суннасынан алынды, ал кейбіреулері факихтардың келісімінің (иджма) нәтижесінде пайда болды. Оның үстіне есімдердің осы саны ресми түрде мойындалған болса, онда шын мәнінде олардың саны шамамен мың шақты болып келеді.

Құранның өзі Алланың әдемі есімдерін дұға ретінде келтірген, ғибадат еткен кездерде пайдалануға шақырады. Ал көптеген хадистерде олардың ішкі мазмұны жайында терең ойға берілудің адамның рухани кеңістігіне өте пайдалы екендігі жөнінде айтылады. Осындай үндеулерді айырықша түсіндірудің нәтижесінде сопылар ой сергектігі мен Алла Тағаланы қалбпен көру жағдайына зікір арқылы жету мүмкіндігіне ие болуды мақсат етеді.

Егер де мұсылмандардың Қасиетті кітабы Құранда Алланы айқындау үшін пайдаланылатын ұғымдарды талдайтын болсақ, онда өзіндік үш ерекшелікті бөліп көрсетуге болады. Біріншісі, бұл әрине жоғарыда атап көрсетілген «таухид»: (Алланың жолында) қаздай

тұратын, (Алланың пенделерін күнә жолдарынан) әрдайым тосатын, (Алланың сөздерін әрдайым) оқитын (Адамдар мен Періштелер құлшылық жасау үшін жаратылғандығына) ант-серт, шегі жоқ шүбәсіз, сендердің Тәңірлерің – жалғыз (37:4), «Сендердің Құдайларың – бір Құдай. Сол мейірімді және рахымды Құдайдан басқа ешқандай Құдай жоқ (2:163), «Маған Тәңірлерің жалғыз Алланың өзі екендігі уахи етілуде (41:6)», «(Ей, Мұхамед) «Ол-Алла-Бір» деп айтыңыз» (112:1). Бұл келтірілген тұжырымдарға мән беріп қарасак, «күмәнсіз» ол – тек Жаратушы ғана екендігін аңғарамыз. Түсіндірме берушілер, осы Жалғыздықтың мәнін, бүкіл әлемнің болмыс бітімінен үздіксіз жалғасын тауып келе жатқан даму үстінде екендігін бақылап, байқау арқылы да түсіндіруге болады деп қарастырады [7,108 б.].

Көңіл қоярлық тағы да бір маңызды ерекшелік – бұл Алланың Мейірімді және Шапағатты ретіндегі сипаттамасы. 114 сүренің тоғыздан бірі ғана «Бисмилләһи-р-Рахманир-р-Рахим» формуласымен басталмайды, мұның өзі өзінің алдындағы сүрелермен алдын ала бірігіп тұрғандықтан және де онымен қосылып біртұтас сүрені құрайтындығы себебінен болған.

Сократ «ізгілік – басты құндылық» деген пікірді ұстанады. Ешқандай сыртқы себеп адамды ізгіліктен айыра алмайды. Сократ бұл дүниелік материалдық қажеттіліктер мен байлықты елең еткен де жоқ. Ол рухани дүниеге қатты қызықты. Адамның рухани әлемі Сократ үшін үлкен жұмбақ болды. Данышпандылығымен танымал болған Сократ өзін надан адаммын деп санады; ол «ештеңе білмейтінін білгендіктен» ғана басқалардан ақылдырақ болды. Бірақ Сократ білім іздеу басқа нәрсенің бәрінен әлдеқайда маңыздырақ және білім жинау жолы арқылы ғана адам ізгі және қайырымды бола алады деп есептеді. Ол сұрақ және жауап әдісін (бұл «диалектика» деген атаумен белгілі) қолдана отырып, жаңа білім іздеді. Сократ еске түсіру арқылы танымды қалыптастыруға үйретті. Бұл ілім бойынша, біз өлмейтін жанымыздың бұрынғы өмірінде игергендерін есімізге түсіру арқылы білім жинаймыз [8,18 б.]. Ежелгі данышпандардың қай қайсысын қарастырып салыстырсақ та адамның табиғи қажеттіліктері өтелмейінше бұл дүниеде жаны тыныштық таппайтындығын меңзегендей. Сократ та Яссауи секілді ғылыми жаңалықтарға қарағанда этикалық мәселелерге көбірек қызықты. Бұл тек қызығушылық емес еді. Сократтың көзқарасы бойынша, ізгілік дегеніміз, ол – білім.

Алланың әлемді жарату процесі Құрандағы ерекше «әл-ибда» және «әл-халқ» ұғымдарымен сипатталады. Л.Гардет олардың біріншісі жалпылама әлемді жаратуға қатысты қолданса, екіншісі – тікелей адамды жаратуға қатысты қолданылады деп есептейді. Бұл бөлу Алланың болмыстың екі жағына қатынасындағы ерекшелікті білдіреді.

Құранда жаратылу процесі иудейлік-христиандық дәстүрден елеулі түрде ерекшелінбейді. Онда бұл процесс аз дәлдікпен әрі айқындылықпен берілген. Осы сәттің үзінділерін Құранның барлық жерінде кездестіруге болады: «Расында, біз көктер мен жерді және олардың арасындағы барлық нәрсені алты күнде жараттық және Бізді ешқандай шаршау басқан жоқ» (50:38) – Әлемнің жаратылу мерзімі Құранда міне осылайша шектеледі. Бұдан басқа, Құранда, жаратылу процесінің өзге де көптеген нақты бөліктерін табуға болады. Алайда жер мен көктің пайда болуының тізбектеп құрылған тұжырымдамасы Құранда жоқ. Мүмкін алдыңғы діни жүйелерде бұл ұсақ-түйек нақтылықтардың бәрі дерлік айқын түрде көрсетілгендіктен де шығар, мұнда олар туралы егжей-тегжейлі айтып түсіндірудің қажеттілігі де болмаған болуы мүмкін.

Құранның бүкіл өн бойындағы Алланың Адам Атадан бастап соңғы пайғамбар Мұхаммедке (с.а.с.) дейінгі елшілеріне пайғамбарлықты жіберу тарихынан үзінділер келіп отырады. Кейінірек Қасиетті Кітаптың бұл ерекшелігі, мұсылман әдебиетінің «Пайғамбарлар тарихы» деп аталатын өте әйгілі бір жанрына айналды. Мұнда Алла тағаланың барлық елшілерінің өмірбаяндары мен олардың адамдарды дұрыс жолға шақырған үндеу-насихаттары, қауым мүшелерінің сенімсіздік танытулары мен дұшпандық әрекеттері баяндалған. Ал осындай қарсылықтың нәтижесі дінсіздердің (күмән келтірушілер) жоқ болуы мен иман келтіргендердің құтқарылуы болды.

Мұндағы ең басты нәрсе – зейінді адамды жаратудағы мақсатқа аудару маңызды. Құранда Ғарыштың, Күннің, Ай мен Жердің, сондай-ақ ондағы барлық нәрселердің тек адам үшін қызмет ететіндігі жөніндегі тұжырымдама кездеседі (2.:22, 29; 6:96-97; 14-32; 16:5 – 16, 80-81). Кейбір зерттеушілер мұнда антропоцентризм идеясы расталып тұр деп есептейді. Дегенмен де Әлем мен Адамды Алла тағаланың жаратқанын басшылыққа алатын болсақ, мұнда адам әлемнің қазығы болып табылмайды, Алланың сүйген құлы болып келеді. Себебі ислам дінінде, адам – Алла тағаланың құлы, ол пенде ретінде қарастырылады. Осыншама нәрсенің арқасында Алланы тануы арқылы адамға ілім үйрену міндеті жүктелген. Бұл теоцентризм идеясын қуаттай түседі. Құранда жаратылу Құдайдың еркімен былайша түсіндіріледі: «Алла айтты: «Солай, Алла өзі қалаған нәрсені жаратады. Қай кезде де бір істі қаласа оған «Бол!» дейді. Сонда іс болады» (3:47). Бұл жерден біз Құдай – Әлем – Адам контекстіндегі болмысты аңғарамыз. Адамның көкірек көзімен ғана сезіну дәрежесінің биіктігін аңғартқандай мистикалық байланыстар тізбегі.

Егер мәтінге зейін қойып тереңіне үңілер болсақ, онда адамның жердегі өмірінің мәні жұмаққа, яғни бір кездері өзі қуылған орынға бару. Жұмаққа тек Пайғамбарлар арқылы берілшен Құдай ілімімен жүру арқылы ғана жетуге болады. Шын мәнісінде адам өмірінің шынайы мақсаты – жоғалтып алған екі дүние іліміне қайтадан қол жеткізу болып шығады.

Дәстүрлі ислам Алла тағала тұжырымдамасын теизм формасында игерді. Мұнда Жаратушы рационалдыктан тыс жатқан мәнділік ретінде қарастырылады. Оның Рахымына шариғат заңдылықтарын игеру арқылы мен мүлтіксіз орындау арқылы ғана бөленуге болады. Бұл жерде адамның ролі Құдайдың жердегі орынбасары ретінде түсіндірілмей, оның қатал да, жазалаушы Алланың алдындағы дәрменсіздігі мен әлсіздігіне қарай ойысты. Егер де Құдай мен адам қарым-қатынасын түсіндірудегі осы тектес шектеулердің себептеріне үңілер болсақ, онда осылайша баяндау әлеуметтік тұрғыдан ұйымдасудың қажеттіліктерінен келіп туындайтынын логикалық тұрғыдан пайымдаған абзал «Социум үшін маңыздырағы – әлеуметтік байланыстардың әлсіреуіне жол бермеу үшін, адамдарды бос уақыттарында сөйлесіп тұруларына итермелеу болып табылады. Әрине мұнда да социум «әрекет» етпейді. Онда бос уақыттың институционалды әлеуметтенуі үшін, соның ішінде эстетикалық, этикалық және діни амалдар арқылы қолайлы жағдай қалыптасты. Демек, социум да, адамдар да діни көзқарастар мен жүріс-тұрыс нормаларын ойлап тапқан жоқ. Олар өткеннің терең тұңғыығынан келіп жетті, қоғамның әлеуметтену мүддесі үшін «әлеуметтік» табиғи сұрыпталу оларды «қағып» алды және де (олар) қазіргі жағдайға дейін өсіп-өніп күрделене түсті...» [9, 68 б.]. Құдай – Әлем байланысын түсіндіруінде теизмнің дұрыс жақтарымен қатар (қоғамдық топтастыруы мен өнегелілікті нығайтуында) қарама-қайшы тұстары да көп емес. Осыған байланысты орта ғасырлардағы мұсылман философтары мен ғұламаларының бұл мәселеге қатысты өзгеше көзқарастары болғандығы белгілі.

Құранның өзі Алланың мәнін, оның сипаттарын, әлем мен адамның жаратылуын түсіндіруден бастап оның көптеген қағидалары оны оқығанға байланысты ойлау рефлексияларының болуына қарай есептеліп берілген. Құран мәтіндерінің көпмағыналылығына байланысты, философиялық және теологиялық ойдың әртүрлі ағымдарында Алланың мәні проблемасын шешудің, әлемді жарату мәселесіндегі айтылмай кеткендерді айтып түсіндірудің өзіндік, жеке-дара талпыныстары болды. Осы пайымдаулардың бәрі дерлік, соңында адамның Ғарыштағы мәнін түсіндіру үшін қажет болды.

Ориенталистикада мұсылмандық философиялық ойды шартты түрде калам, фәлсафа және суфизм деп үш бағытқа бөлу қалыптасқан. Мұны зерттеушілер, әсіресе Тауфик Ибрагим мен Артур Сагадеев, кейбір ағымдар көптеген мәселелерді шешуде олардың бір-бірімен жиі түрде сәйкес келіп жататын тұстары бар. Перипатетик Ибн Туфейльдің көзқарастарының кейбір тұстарының сопылардыкімен сәйкес келіп жататындығын байқауға болады. Осының арқасында өзімізді қызықтырған проблемалар бойынша пікірлердің сан алуан түрлілігін жеткілікті дәрежеде айқын көруге болады.

Құдай проблемасына қатысты терең, әрі жүйелі түрде тізбектеліп құрылған көзқарастар калам өкілдеріне тиесілі. Ашарилердің (әсіресе мутазилиттердің) көзқарастарын талдай келе Т.Ибрагим, мутакаллимдердің көзқарастары жүйесінің философиялық тұрғыдан едәуір дәрежеде дамығандығын атап көрсетеді. құдайды иррационалды, әрі түсіндірілмейтін етіп көрсеткен теистік түсіндірменің үстемдігін ол қоғамдық ойдың дамуының төмен сатысы ретінде түсіндірсе, келесі кезеңді ол – «Құдайдағы рационалистік принцип үстемдік ете бастаған кезең» деп сипаттайды [10, 61 с.].

Мутакаллимдердің философиялық пантеизмінде «Құдай» бірлік пен тұтастықта алынған әлемді білдіреді. Міне, осылайша Құдай бүтіннің өзінің бөліктерінен ажырамайтындығы секілді ғарыштан ажырағысыз деген түсінікке саяды. Ол – табиғаттың заңдылығы және де осындай сапасында соған имманетті. Араб-мұсылман философиясындағы пантеизмнің осы формасының өкілдері мутакаллимдер, әсіресе жахмиттер, мутазилиттер, философ-перипатетиктер, кейбір философтар – сопылар (Ибн Араби) мен ишракиллер (Сухраварди) болды.

Философиялық пантеизмде Құдай әлемге имманетті ғана емес, сонымен қатар міндетті түрде оған трансцендентті де болып табылады. Бұл принципіалды түрдегі, өзгеше философиялық сипаттағы трансценденттілік – яғни бүтіннің өзінің бөліктері мен қасиеттеріне; өзінің бірлігі мен тұтастығында алып қарастырылған әлемнің – көптік ретіндегі әлемге, ақылмен танылатын, кездейсоқ жекелеген заттардың жиынтығы ретіндегі әлемнің – құбылысты (феноменалды), эмпирикалық әлемге, кеңістіктік және уақыттық байланыстардан абстракцияланған «метафизикалық» әлемнің – кеңістік пен уақытта шашырай орналасуы көзқарасы тұрғысынан алып қарастырылатын «физикалық» әлемге трансцендентті, - деп көрсетеді Д.Ибрагим [11, 146 с.]. Алланың мәні, мутазилиттердің пікірі бойынша, ыдырау мен бөлінуге, жол бермейтін қайталанбас, ғажайып тұтастық пен кемелденген қарапайымдылық болып табылады. Себебі қарапайымдылық пен бөлінбейтіндікті, яғни белгісіздікті хабарлайды.

Құранда бекітілген мұсылмандық дәстүрге сәйкес, мутакаллимдер Алла ұғымының бөлінбейтіндігін, оның атрибуттарының көптігімен сәйкестендіруге тырысты. Олар Құдайдың атрибуттарын бір-бірімен де және Құдай мәнділігімен де теңдестірудің шешімін тапты. атрибуттардың бірегейлігі, әсіресе Ерік пен Құдіреттіліктің іліммен сәйкестігін білдірді. Осыдан келіп, Құдайылық иррационалды бастама рационалдылыққа бағындырылды. Міне, осылайша жаратылған әлем аса жетілген күйінде жаратылған. Себебі егер де Оның ілімінде, Оның мүмкіндіктерінде Оның жаратқан тәртібіне, құрылысы мен игілігіне қатысты одан да зор, одан да жетілген бір нәрсе болған болса, онда Ол мұны істеген болар еді деп жарияланды. Мұнда тікелей әлемнің жаратылу проблемасына өте отырып, мутакаллимдердің пантеизмі креационизм теориясынан келіп шыққандығын ескеруіміз қажет.

Мутазилиттердің жаратылу проблемасын түсіндіруінің теологияның немесе перипатетизмнің шеңберінде қалыптасқан түсініктерден бірқатар принципіалды айырмашылықтары бар. Каламшылар, әйтсе де, Құранда Құдайдың өз қалауы бойынша «Бол!» (16:40) деп қана кез-келген затты жарату қабілеті жарияланса да, шын мәнінде Ол табиғат заңдылығының шеңберінен тыс жатқанды істемейді деп тұжырымдайды.

Әлемді Құдай оған дейін де болған уақыт ішінде жаратылған, және де сол уақыт ішінде соңына жетіп жоқ болады дейтін традиционалистерге қарағанда мутакаллимдер жаратылу сәтін метафизикалық тұрғыдан түсіндіреді – уақыт әлеммен бірге жаратылған дейді олар.

Яғни олар бойынша құдай үшін әлемнің жаратылуы уақыттық процесс емес, өздігінен өзі бар болмыстық қажеттілік (Жаратушы) пен болмыстық мүмкіндіктің (жаратылған әлем) арасындағы метафизикалық қатынас. Сонымен бірге Матурудидің логикасына сәйкес әлем уақытта шектелмеуі тиіс, себебі аса шебер болып табылатын Құдай, аса шеберлікпен әрі аса жетілдірілген түрде жасағанын жоқ етіп жібермейді [9, 61 с.]. Мутазилиттердің Басра мектебінің көрнекті өкілі ан-Наззам жаратылу сәтін метафизикалық тұрғыдан былайша түсіндіреді: Құдай үшін, Жаратылу сәті алдымен бірінші, кейін екіншісі, одан кейін үшіншісі

жаратылатыр процесс болып табылмайды. Тек адамдарға ғана уақыт туралы түсінік бар. Ал Құдай үшін өткен шақ, осы шақ және келер жақ деген түсініктер жоқ және болмайды да.

Жоғарыда айтылғандардың бәрі дерлік Алла мен жаратылыс проблемасының мутазилиттік түсіндірмесіне жатады. Мұсылман ойының осы бағыты үстемдік етуші бағыт ретінде көп тұрмады да, оның орнына ашариттік калам келді. Бұдан бұрын ғылымда бұл ағымға мутазилиetterдің көптеген жетістіктерін бұрмалаған рекцияшыл ағым ретінде қарап келді. Ал каламды зерттеуші Т.Ибрагим болса, бұл көзқарас шындыққа сәйкес келмейді дейді. Ол ашаризм дұрыс түсіндірілмеген бірқатар себептерді тізіп береді. Біріншіден, соңғы калам өкілдері өздерінің беделдерін асыру мақсатында осы ағымға өздерінен бұрын өткен тура жолдағы дін ілімі өкілдері – салафтарды жатқызды. Екіншіден, мутакаллимдер ашариттік калам мұсылман ортодоксиясының соңын білдіреді деді. Бұдан басқа ашариттік атомизм ұзақ уақыт бойы әлемдегі себептік байланыстарды теріске шығару деп түсіндірілді. Себебі мутакаллимдер әлем мен әрбір дене бөлінбейтін ұсақ бөлшектер – «джавахарлардан» тұрады, ал Құдай осы субстанцияларды үздіксіз жаратып отырады, барлық атомдар біркелкі және де олар қандай да болсын қасиетке – потенцияға ие емес, заттар да тұрақты қасиеттерге ие бола алмайды, соңғыларын Құдай қайта-қайта жаратып отырады деп тұжырымдады. Алайда әлемді екі деңгейде – метафизикалық және физикалық деңгейде қарастыру бұл қарама-қайшылықты толық жояды да, әлемде себептік-салдарлық байланыстардың жоқ екендігін білдірмейді. Одан кейін ашариттер Алланың атрибуттарын Оның мәні де емес, алайда сонымен бірге одан өзгеше ештеме де емес деп есептей отырып Алланың атрибуттарына басқаша көзқараспен қарады.

Мутакаллимдердің мутазилиттік кезеңіндегі көптеген идеялары шығыс перипатетизм (фәлсафа) бағытының идеяларымен сәйкес келіп жатты. Алайда, соңғыларының өкілдерінің алдарына Құран сүрелерін өздерінің ой шабыттарына сәйкестендірудің міндетін қойған жоқ. Олар толықтай рационалдық – логикалық рефлексияларға беріле отырып, сонымен бірге, ең бастысы мұсылман болып қала берді.

Перипатетиктер әлемдегі бар нәрсенің бәрін бір-бірімен онтологиялық тұрғыдан байланысты екі бөлікке бөлді. Бірінші және ең басты деп олар философия тілінде қасиетті мән деп атаған Алланы айтса, ал екінші деп – болуы мүмкін бар нәрсе – әлемді айтты.

Философ перипатетиктердің әрбірі Алла жайлы айта келіп, кейбір түрлендірулермен мыналарды қайталады: Қажетті Мән шынайы болмыс, Ол уақытша емес, мәңгі, Оның көптігі жоқ, Оның бар болуы кемелденген. Ол себептерден – материядан, формада, уақыттан, қозғалыстан, уақыттан ада ең жетілген барлық. Ол Дана, Тірі, Құдіретті және ерікке ие. Ол сұлулықтың, кеменгерліктің ең жоғары дәрежесіне ие. Егер де Аристотельде Құдай алғашқы түрткі, Алғашқы қозғаушы күш қызметін атқарса, шығыс перипатетизмі оны болмыс себебі ретінде түсіндірді.

Алланың атрибуттарының ішінде философтар Зейінді, Ерік, Өмір, Білім, Құдіреттілік, Игілік, Жомарттық, Сұлулық, Махаббат, Даналық секілді атрибуттарға аударды.

Перипатетиктердегі жаратылу процесі эманацияны, яғни Құдайдан интеллектінің – ақыл-парасаттың тууын білдіреді. Бастапқыдағы біртұтас ақыл-парасат өзін де бастапқыны да біледі. Одан әрі қарай алғашқы парасатта көптік пайда болады, ал ол, өз кезегінде сфералар (оған тән материямен және формамен) мен жандардың пайда болуының себебі болып табылатын төмен қарай кете беретін ақылды туғызды. Пайда болған ақылдың ең соңғысы бір жағынан жердегі жанның өмір сүруінің себебі болса, екінші жағынан – сфералардың дәнекерлігі арқылы төрт элементтің – оттың, ауаның, судың және топырақтың пайда болуының себебі ретінде қызмет етті. Олардан өсімдіктік, жануарлық және ақылды жануарды қабылдауға ыңғайластырылған белгілі бір пропорциялардағы алуан түрлі қоспалар пайда болды. Өзге де тірі жандардан адам баласы жан мен ақылдың бірлігімен ерекшеленеді. Ақыл-парасат практикалық және ой қорыту болып екі құрамдас бөліктен тұрады. Біріншісінің арқасында адам жүзеге асуы тиіс әрекеттер жайлы қорытынды жасайды, екіншісінің арқасында жан субстанциясы кемелдікке жетіп, актуалды түрде парасатты субстанцияға

айналады. Жан субстанциясы – бұл шын мәніндегі адам және ол мәңгі. Физикалық өлімнен кейін нақ сол жан жердегі жасағандары үшін жан рахатына немесе азабына бөленеді.

Алайда философтар ақиқатты соңына дейін таныған адамдар болып танылмайды. Әр Киндиден кейін «Таза ағайындар» ақиқатқа жеке дара күш-жігермен емес, даналардың бүкіл адамзат тарихының өн бойында жұмсаған күш-жігерінің арқасында жетуге болады деп есептейді. Осылайша «Таза ағайындар» мұсылман философиясындағы тарих философиясының тұжырымдамасын жасауға тырысты.

Құдайға, әлем мен адамға қатысты көзқарастары осы еңбектің соңғы тарауында келтірілген соңғы философиялық ағым суфизм, яғни сопылық болып табылады. Қожа Ахмет Яссауидің «Диуан-и хикмет» еңбегі барша мұсылмандар арасында әйгілі еңбек. Бізді қызықтырып отырған мәселелерді философиялық-мистикалық ой елегінен өткізу осы Қожа Ахмет Яссауиге тиесілі деп толық айтсақ болады.

Алла тағаланың эпистемологиялық белгісіздігі жайында айта келе, Ахмет Яссауи Құдай туралы, Оның онтологиялық шексіздігін бұзбайтын пікірлерді келтіреді. Міне, сондықтан да ол Құдай мен әлемді анықтауда барынша күрделі ұғымдарды енгізеді. Құдай мен әлемнің біртұтас екендігі туралы түсінік тұрғысынан, әлем Құдайда бар мүмкіндіктердің бейнесі ғана болып табылады. Құдай мен Әлем арасындағы ара қатынасты Ахмет Яссауи хикметтері арқылы бейнелейді.

Бүкіл әлем бүгілген күйінде Абсолютте мәңгі болады, тек Алла тағаланың еркімен уақыт пен кеңістікте жойылады. Сонда да болса оның бүгілген мәнінде мән бар. Алланың адамды жарата отырып көздеген мақсаты, оның (әлемнің) адамның қажеттіліктерін мейлінше көбірек қанағаттандыруы болды. Ал адамның өзінде Құдайлық элементтер де, хайуани элементтер де үйлескен немесе жинақталған.

Мәнісі бойынша Алла мен оның жаратқан әлемінің арасындағы өзара қатынастың мәнін түрліше түсінетін ислам шеңберіндегі дәстүршілдік пен философиялық бағыттар қалай да Құранға барып тірелетін адам туралы түсініктердің дамуының екі моделін ұсынды. Біріншісі бойынша адам – бұл толықтай иррационалды Алланың еркіне тәуелді дәрменсіз жан. Оның басты міндеті – сенімді ақтау мен мойынсұну және сондай-ақ әлеуметтік-этикалық салада тек рұқсат етілгендерді ғана орындау. Осы модельді әлеуметтік- тарихи көзқарас тұрғысынан қарастыра келіп, мұндай түсіндірудің мақсаты – нормативті мінез-құлық, жүріс-тұрыс екендігін аңғаруға болады. Екіншіден, кейбір білімі терең емес көпшілік «амма» үшін (абстрактылы ойлау қабілетіне ие емес), социум теизм қағидаларына негізделген Құдай мен әлемнің өзара қарым-қатынасының өзіндік тұжырымдамасын жасап шықты.

Қорыта айтар болсақ, өз кезегінде ойшылдардың философиялық пантеизмі ортағасырлық ислам әлемінің барлық жетістіктерін ғана емес, сонымен бірге қазіргі замандағы ислам аймақтарындағы діни тұрғыдан қайта түлеудің философиясын дамытқан негізге айналып отыр. Шын мәнінде пантеизм тұжырымдамасын жасаған мұсылман философиясы жалпылама алғанда Ғарыш заңдары мен адам өмірінің үйлесімділігін іздеуге қарай бағытталды. Себебі Құдайдың дүниені жаратуының мақсаты – адам өз болмысының ақиқатын және де сонымен бірге өз бақытын да табуы тиіс. Мұнда адам өзіне лайықты Құдайдың жердегі орынбасары (халифа) ретіндегі парызын атқаруға тиісті антропоцентризм абсолютті болып табылмайды. Ол Біліммен (Іліммен) шектеледі. Яссауи еңбектерінің басты тақырыбы – діни білім философиясы деп айтуымызға әбден болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ (REFERENCES):

1. Жұбатова Б. «Диуани хикмет» тіліндегі араб және парсы сөздері қолданылуының кейбір ерекшеліктері. // «Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері» атты ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. Түркістан, 15-16 қараша, 2008. – 249 б.
2. Түркі халықтарының әдебиетінде хикмет жанрының қалыптасуы // «Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері» атты ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. Түркістан, 15-16 қараша, 2008. – 249 б.
3. Қожа Ахмет Иассауи. Диуани хикмет (Даналық жолы). Аударған С.Битенов. Алматы: «Сөздік-Словарь», 2004. – 196 б.
4. Смирнов А.В. Философия Николая Кузанского и Ибн Араби: два типа рационализации мистицизма // Бог – человек – общество в традиционных культурах Востока. – М.: Восточная литература, 1993.
5. Фролова Е.А. Человек – Мир – Бог в средневековой исламской культуре // Бог – человек – общество в традиционных культурах Востока. – М.: Восточная литература, 1993.
6. The Encyclopaedia of Islam. – London: Luzac@CO, 1960.
7. Мусави Л. Бог и его атрибуты. Лекции по мусульманской догматике. Баку: Эршад, 1994. – 105 с.
8. Джонстон Д. Философияның қысқаша тарихы: Сократтан Дерридаға дейін. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 216 б.
9. Клягин Н.В. Человек в истории. М.: ИФРАН, 1999. – 238 с.
10. Ibragim T., Sagadeev A. Classical Islamic Philosophy. – Moscow: Progress Publishers, 1994.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-16-24

УДК 371.7

ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЕ ФИЗИЧЕСКИЕ УПРАЖНЕНИЯ ПРИ ВНУТРЕННИХ ФАКТОРАХ РИСКА У УЧАЩИХСЯ 9 КЛАССОВ

УШЕНИНА Е. С.

магистрант Высшей школы образования Евразийского национального университета им.
Л.Гумилева

Научный руководитель - **ТАЖИГУЛОВА Б.М.**, доцент
Астана, Казахстан

В статье описано воздействие физических упражнений на учащихся 9 классов с самыми распространенными внутренними факторами риска: миопией и сколиозом. Тщательно подобраны наиболее эффективные упражнения, гармонично включенные в общий образовательный процесс без затраты дополнительного времени.

Ключевые слова: внутренние факторы риска, адаптивная физкультура, динамика заболеваний, миопия, сколиоз.

Цель: анализ и систематизация оздоровительных физических упражнений при внутренних факторах риска у девятиклассников

Задачи:

1. Проанализировать научную литературу о внутренних факторах риска и их влиянии на физическую активность;
2. Исследовать влияние физических упражнений на учащихся с внутренними факторами риска;
3. Подобрать оптимальные комплексы упражнений для девятиклассников с наиболее частыми внутренними факторами риска

Актуальность: внутренние факторы риска у учащихся негативно влияют на общее состояние, затормаживают физическое развитие и усвоение учебного материала. К данным учащимся требуется на уроках физкультуры особый подход. Кроме этого, немаловажным является реабилитационное сопровождение и на других, смежных дисциплинах в течение учебного дня ученика.

Методы исследования:

1. Обзор и анализ научной литературы по исследуемой теме;
2. Диагностический метод;
3. Анкетирование;
4. Педагогический эксперимент;
5. Математико-статистический метод

Состояние здоровья человека зависит от множества внешних и внутренних факторов, таких как биологические и психологические свойства личности (наследственность, темперамент, тип высшей нервной деятельности). Эти факторы определяют здоровье на 15–20 % и практически не поддаются переделке. Социально-экономические и политические факторы (здравоохранение, состояние его служб, кадров, доступность лекарств, уровень медицинской науки, условия труда и жизни) также влияют на здоровье в 10–15 % случаев. Мы можем частично оказать влияние на эти факторы. Окружающая нас среда влияет на здоровье в среднем на 20 % и подразделяется на физическую среду – это состояние воздуха, воды, пищи, шум и т.д., и социальную (отношения в учебном, рабочем коллективе, в семье, телевидение, темпы социальных перемен в обществе и т.д.). Мы способны в какой-то мере повлиять на эти факторы. На 50 % (а в последнее время даже на 80 %) здоровье определяется образом жизни. Образ жизни – определенный способ деятельности в материальной и нематериальной

(духовной) сферах жизнедеятельности людей. Известно, что в образ жизни входят три категории: экономическая (уровень жизни), социологическая (качество жизни), социально-психологическая (стиль жизни) [1, с.158].

Внутренние факторы риска, представляют собой те или иные физиологические и биохимические сдвиги в организме человека (ожирение, повышенное артериальное давление, увеличение содержания холестерина в крови и др.). Проявление многих из этих внутренних факторов может быть связано с генетическими особенностями (наследственная предрасположенность).

Здоровый образ жизни – это способ жизнедеятельности, направленный на сохранение и улучшение здоровья. Есть масса способов противостоять стрессам и добиваться своих целей, улучшить коммуникативные способности, нашу физическую форму. Внутренние факторы риска влияют на общее физическое состояние организма, однако можно благодаря определенным физическим упражнениям улучшить показатели физподготовки. Оздоровительные физические упражнения предусмотрены на каждый тип внутренних факторов риска [2, с.484].

Задача внедрения лечебного и профилактирующего эффекта в школу для учащихся с внутренними факторами риска довольно непростая. Необходимо отводить соответствующее количество времени для упражнений адаптивной ЛФК на уроках физической культуры. Также необходимо учесть тот факт, что упражнения могут применяться не только на уроках физкультуры, но и в качестве здоровьесберегающего компонента на других дисциплинах или переменах: гимнастика для глаз, физминутка, суставная разминка.

Учащиеся 9 класса – наиболее осознанный возраст учеников, это высшая ступень пубертатного периода. В возрасте 15-16 лет подросток осознанно относится к своему здоровью, целенаправленно активизирует меры по борьбе с уже имеющимися заболеваниями и по профилактике. Именно в этом возрасте ученик ощущает потребность в физическом развитии, мальчики – развитие выносливости, силы; девочки- развитие ловкости и гибкости.

В связи с актуальностью физического развития у подростков, мы рассмотрели внутренние факторы риска, влияющие на физическую подготовку учащихся 9 класса. Чтобы определить наиболее распространенные факторы риска среди подростков, мы подробно изучили медицинские книжки учащихся у школьной медсестры.

Были рассмотрены медкарты 75 учащихся, представителей 9 «Г», 9 «В» и 9 «Д» классов. Всего 47 учащихся в анамнезе по результатам недавнего школьного медицинского осмотра имеют внутренние факторы риска, такие как миопия слабой/ средней степени и сколиоз. Один учащийся имеет синдром СДВГ (**Синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ)**) - это расстройство нервного развития, характеризующееся чрезмерным количеством невнимательности, беспечности, **гиперактивности** (которая развивается во внутреннее беспокойство во взрослом возрасте) и импульсивности, которые являются повсеместными, ослабляющими и в остальном неуместными для возраста)[2, с.488], у пятерых выявлено плоскостопие.

Мы подробнее остановились на тех 62, 6 % учеников параллели девятых классов, которые имеют самые распространенные внутренние факторы риска: миопия и проблема с осанкой. С диагнозом сколиоз было определено всего 12 учащихся из 47, что составляет 25,5% процентов от общего количества исследуемых с внутренними факторами риска; с диагнозом миопия было определено 35 учащихся, что составляет 74,4 % от общего количества исследуемых с внутренними факторами риска.

Благодаря математико-статистическому методу исследования нами выявлены доминирующие внутренние факторы риска среди девятиклассников: миопия и сколиоз.

Теоретический анализ и обобщение научно-методической литературы проводился с целью изучения и оценки состояния проблемы физического развития детей со сколиозом, его влияния на здоровье, изучены методы оценки сколиоза, рассмотрены традиционные подходы к физической реабилитации детей при сколиозе. Социологические методы включали в себя

анкетирование. Анкетирование проводилось среди детей старшего школьного возраста, имеющих сколиоз 1-2 степени и которые были включены в выборку исследования. Для опроса составлена авторская анкета, которая включала в себя открытые вопросы.

На основании проведенного анкетирования среди девятиклассников были тщательно подобраны основные физические упражнения для внедрения в учебный процесс. Метод педагогического эксперимента помог нам выявить положительное воздействие на организм учащихся, имеющих внутренние факторы риска. Исследование длилось три месяца на базе школы-лицей №15 г. Астаны.

Проблема осанки у девятиклассников

Данная патология влечет за собой изменения в позвоночном столбе, сам позвоночник деформируется, в целом подвижность суставов и их биомеханический состав ухудшаются. Изменения в позвоночнике влекут за собой образование грыж, смещение межпозвонковых дисков, нарушения в суставно-связочном аппарате.

Сколиоз – это заболевание опорно-двигательного аппарата, характеризующееся трехплоскостной деформацией позвоночника во фронтальной и сагиттальной плоскостях, сопровождающаяся скручиванием позвонков[3,с.67]

Вместе со сколиозом происходят существенные изменения в организме: нарушаются функции внешнего дыхания, сердечного ритма, обмен веществ. Сердечно-сосудистая система адаптирована недостаточно, происходит снижение целого ряда показателей физического развития. Также отмечается при сколиозе изменение строения тазового дна и грудной клетки, деформированные области не выполняют своих функций в полной мере. Больные, страдающие сколиозом, часто склонны к мигреням, быстро утомляются как при физической, так и при умственной деятельности, что снижает не только функциональные возможности организма, но и качество жизни человека в целом[3, с 64].

Нарушения зрения у учащихся как доминирующий внутренний фактор риска

Близорукость (миопия)— это одно из наиболее распространённых нарушений зрения, при котором человек хорошо видит близко расположенные объекты, но испытывает трудности при рассмотрении удалённых объектов.

Это происходит, когда световые лучи, попадая в глаз, фокусируются перед сетчаткой, а не на ней, как это происходит при нормальном зрении[4, с.24].

Причинами миопии чаще всего являются наследственность, чрезмерные зрительные нагрузки (долгое непрерывистое чтение и работа за компьютером, нахождение в смартфоне); неправильное освещение в школе или же в домашних условиях.

Близорукость может оказывать значительное влияние на учебный процесс и повседневную жизнь девятиклассника. Проявляется это следующим образом: -трудности с восприятием удаленных объектов; - на уроках девятиклассник может испытывать трудности с чтением с доски, особенно если он находится далеко от нее; при занятиях спортом, например баскетболом или футболом, может быть сложно ориентироваться в пространстве или видеть мяч на большом расстоянии[4,с. 30].

Исходя из полученной информации, с исследуемыми 47 учащимися, имеющими внутренние факторы риска, мы провели анкетирование по оценке общего состояния здоровья до начала проведения педагогического эксперимента. Данное анкетирование рассчитано на выявление проблем, с которыми сталкиваются дети с внутренними факторами риска, также сбор информации для улучшения их самочувствия и возрастания физической активности.

Для 25,5%- 12 учащихся со сколиозом были составлены следующие вопросы:

Вопрос	Варианты ответа	Количество учащихся
1.Беспокоят ли вас боли в спине?	Да	9
	Нет	3
2.Какая часть спины болит больше всего?	Верхняя часть (шея и грудной отдел)	7

	Средняя часть (поясничный)	3
	Нижняя	2
3. Ощущаете ли вы усталость или дискомфорт при длительном сидении или же в нахождении положения стоя?	Да	8
	Нет	4
4. Занимаетесь ли вы физической активностью или спортом дополнительно, помимо уроков физкультуры?	Да	5
	Нет	7
5. Если да, то какие виды физической активности разрешены вам врачом?	Плавание	2
	Легкая гимнастика	1
	Йога	-
	Физические упражнения на укрепление спины	1
	Приседания/упражнения на ноги	1
	Пешеходные прогулки	1
	Спортивные игры (футбол, баскетбол и др.)	2
6. Часто ли вы испытываете трудности при выполнении общих подготовительных упражнений на уроках физкультуры?	Да	8
	Нет	2
	Иногда	2
7. Ощущаете ли вы, что сколиоз влияет на вашу самооценку или психологическое состояние?	Да	9
	Нет	3
8. Испытываете ли вы дискомфорт или стеснение во время занятий физкультурой с другими детьми из-за вашего состояния?	Да	8
	Нет	4

По итогам анкетирования наибольшее количество учащихся (9\12) испытывают боли в спине, по большей части в верхней части спины, большее число опрошенных ощущают усталость и дискомфорт при длительном сидении, что негативно сказывается на учебном процессе. Многие учащиеся со сколиозом по рекомендации врача занимаются разными видами спорта- гимнастикой, упражнениями на укрепление спины (ЛФК), приседания и упражнения на ноги, одному из 12 рекомендованы пешие прогулки, двое из 12 ходят на спортивные секции. По результатам опроса большинство испытывают трудности при

выполнении общеподготовительных упражнений на уроках физкультуры сколиоз влияет отрицательно на самооценку.

Для 74,4%- 35 учащихся с миопией были составлены следующие вопросы:

Вопрос	Варианты ответа		Количество учащихся	
1.Носите ли вы контактные линзы или очки?	Да		33	
	Нет		2	
2.Испытываете ли вы после длительного чтения или использования компьютера головную боль или усталость в глазах?	Да		35	
	Нет		0	
3.Какие виды физической активности по рекомендации врача вам разрешены?	Легкая гимнастика		30	
	Плавание		32	
	Легкий бег		19	
	Приседания, упражнения на укрепление спины		33	
	Спортивные игры (например, футбол, баскетбол)		30	
4.Часто ли вы испытываете трудности при выполнении общих базовых упражнений на уроках физкультуры?	Да		5	
	Иногда		15	
	Нет		10	
5.Беспокоят ли головные или шейные боли, связанные с длительным зрительным напряжением?	Да		30	
	Иногда		2	
	Нет		3	
6.Влияет ли миопия на вашу самооценку или психологическое состояние?	Да	Нет	5	30

По результатам анкетирования большинство учеников с таким внутренним фактором риска, как миопия, носят очки и линзы. После долго чтения и использования компьютера наблюдаются головные боли, жжение в глазах. Некоторые ученики испытывают трудности при выполнении общих упражнений на уроках физкультуры. Также большинство из опрошенных (30) беспокоят боли в шее из-за зрительного напряжения и регулирования взгляда долгое время на том или ином предмете. На психологическое состояние проблемы со зрением тоже оказывают влияние, но незначительное.

На основании проведенного анкетирования мы изучили научную литературу о средствах физической реабилитации с внутренними факторами риска, ознакомились со справочным материалом по адаптивной физкультуре. Нами были отобраны упражнения как для учащихся

со сколиозом, так и для учеников с миопией с возможностью их внедрения в общий учебный процесс. Каждый комплекс из предложенных упражнений может быть внедрен без потери учебного времени с соблюдением нормативов типового учебного плана (ТУП).

Упражнения при сколиозе, которые можно выполнять на уроках физкультуры

Средствами ЛФК при сколиотической болезни являются: упражнения для воспитания и тренировки общей и избирательной силовой выносливости, для увеличения или уменьшения подвижности позвоночника, для воспитания общей координации движений и закрепления правильной осанки, навыков правильного дыхания, вспомогательные ортопедические средства, элементы видов спорта, закаливающие процедуры[5, с.93]

Методы реабилитации среди девятиклассников активно используются на уроках физической культуры. Мы выделили наиболее действенные, не нарушающие моторную плотность и вписывающиеся в разминочный аппарат структуры урока.

1. Разминка

Начните с общей разминки, которая улучшит кровообращение и подготовит мышцы к нагрузке:

1.1.Махи руками и ногами — для разогрева суставов.

1.2.Наклоны и повороты корпуса — мягко растягивают позвоночник, улучшают гибкость.

1.3.Круговые движения плечами — для расслабления плечевого пояса.

2. Упражнения на укрепление кора

Эти упражнения помогут улучшить стабильность и укрепить мышцы живота и спины, что важно для поддержания правильной осанки.

2.1. Планка:

-Встаньте на локтях и носках, тело в прямой линии;

-Удерживайте позицию 20–30 секунд, постепенно увеличивая время.

2.2. Супермен:

-лягте на живот, вытяните руки вперед;

-одновременно поднимайте руки, грудь и ноги, создавая напряжение в спине;

-удерживайте 5-10 секунд, затем расслабьтесь;

-повторите 10-15 раз.

3. Упражнения для растяжки и гибкости

Эти упражнения помогают улучшить подвижность позвоночника и снять напряжение с мышц.

3.1. Повороты сидя:

-сядьте с прямой спиной, скрестите ноги;

-поверните верхнюю часть тела в одну сторону, удерживаясь за колено;

-держите растяжку 10–15 секунд, затем повторите на другую сторону.

3.2. Наклоны вперед сидя:

-сядьте на пол с прямыми ногами;

-постепенно наклоняйтесь вперед, пытаясь дотянуться руками до стоп;

-удерживайте растяжку 20 секунд.

4. Укрепление мышц спины

Упражнения для укрепления спины помогут улучшить осанку и снизить нагрузку на позвоночник.

4.1. Мостик:

-лягте на спину, согнув колени

-поднимите бедра вверх, образуя прямую линию от пола;

-удерживайте позицию 5-10 секунд, затем опуститесь;

-повторите 10-12 раз.

4.2. «Кошка-Корова» (Йога):

-встаньте на четвереньки, расставив руки на ширине плеч, а колени — на ширине бёдер;

- на вдохе прогнитесь в спине на выдохе округлите спину, втянув живот (поза кошки);
- повторите 10-15 раз.

5. Упражнения на координацию и баланс

Они помогают развивать стабильность позвоночника и улучшить осанку.

5.1. Баланс на одной ноге:

- встаньте на одну ногу, другую ногу согните;
- удерживайте равновесие 10–15 секунд, затем смените ногу.

5.2. Приседания с правильной техникой:

- встаньте прямо, ноги на ширине плеч.
- приседайте, стараясь сохранять прямую спину, не наклоняясь вперед.

Лечебная физическая культура при миопии

Для учеников с близорукостью важно выбирать такие физические упражнения, которые помогут улучшить общую физическую форму и не приведут к перенапряжению глаз. Следует избегать упражнений, связанных с резкими изменениями фокуса и зрительными нагрузками, такими как быстрое переключение взгляда между близкими и далёкими объектами. Исключения составляют упражнения, при которых возможны удары по голове, резкие сотрясения всего организма, общее большое и продолжительное напряжение занимающихся (борьба, прыжки в длину, высоту, в воду, с трамплина на лыжах; хоккей, регби)[6. с.276]

Упражнения должны быть направлены на улучшение осанки, укрепление мышц спины, шеи и корпуса, а также на расслабление глаз.

1. Упражнения для улучшения осанки:

Правильная осанка помогает уменьшить нагрузку на шею и мышцы глаз.

А) Приседания с правильной осанкой: встаньте прямо, ноги на ширине плеч; согните колени и присядьте, держа спину прямо; колени не должны выходить за уровень носков. Поднимитесь в исходное положение. Повторите 10-15 раз.

Б) Планка: лягте на живот, поднимитесь на локтях и носках, образуя прямую линию от головы до пят. Удерживайте позицию 20-30 секунд, постепенно увеличивая время. Это упражнение помогает укрепить мышцы кора и улучшить осанку.

2. Упражнения для укрепления мышц шеи и спины. Укрепление мышц шеи и спины важно для предотвращения дискомфорта, связанного с близорукостью, и для поддержания хорошей осанки.

А) Повороты головы: встаньте прямо, расслабьте шею. Поверните голову влево, затем вправо, задерживаясь на несколько секунд в каждой позиции. Повторите 5-10 раз в каждую сторону.

Б) Наклоны головы: наклоните голову вперед, прижав подбородок к груди, затем наклоните голову назад. Повторите 5-10 раз.

В) Супермен: лягте на живот, вытяните руки вперед. Одновременно необходимо поднимать руки и ноги параллельно полу[7]

Комплекс упражнений с мячом для лечения близорукости (по Э.С. Аветисову, Е.И. Ливадо, Ю.И. Курпан, 1996)

1. Исходное положение — стоя. Держать мяч в правой руке. На счет «один- два» поднять руки через стороны вверх, потянуться — вдох, переложить мяч в левую руку; на счет «три» через стороны опустить — выдох. Смотреть на мяч, не поворачивая головы. Повторить 6—8 раз.

2. Исходное положение - стоя. Держать руки с мячом впереди. Круговые движения руками. Смотреть на мяч, дыхание произвольное. Повторить 6—8 раз в каждом направлении.

3. Исходное положение — стоя. Держать мяч впереди в согнутых руках. Сгибая ногу, коленом ударить по мячу. Повторить 8—10 раз каждой ногой.

4. Исходное положение — стоя. Держать мяч в правой руке. На счет «раз» сделать мах правой ногой вперед-вверх, мяч из правой руки в левую переложить под ногой; на счет «два» опустить ногу; на счет «три-четыре» то же, перекладывая мяч из левой руки в правую под левой ногой. Повторить 8—10 раз каждой ногой [8. С.116]

Рекомендованные упражнения применялись на протяжении трех месяцев – январь, февраль, март 2025 года на базе школы-лицея №15 среди учащихся 9 «В», 9 «Г», 9 «Д» классов с внутренними факторами риска: миопией и сколиозом. По завершению экспериментального курса для оценки эффективности с учениками было проведено анкетирование о состоянии здоровья и физической активности после использования комплекса упражнений из адаптивной физической культуры.

Учащиеся со сколиозом ответили на предложенные вопросы следующим образом:

Вопрос	Варианты ответа	Количество учащихся
1. Испытываете ли вы боль в спине сейчас?	Да	2
	Нет	10
2. Как часто вы испытываете болевые ощущения после завершения реабилитации?	Почти каждый день	1
	Несколько раз в неделю	1
	Иногда	1
	Редко	9
3. Есть ли улучшения в вашей осанке?	Да	10
	Нет	12
4. Считаете ли вы, что курс реабилитации помог улучшить гибкость вашего позвоночника?	Да	12
	Нет	0
5. Как изменился уровень вашей физической активности после завершения курса реабилитации?	Стал(а) более активным(ой)	11
	Уровень активности остался прежним	1
	Стал(а) менее активным(ой)	0

Учащиеся с миопией дали следующие ответы:

Вопрос	Варианты ответа	Количество учащихся
1. Как вы оцениваете свое зрение после прохождения трехмесячного курса реабилитации?	Зрение улучшилось	35
	Не заметил изменений	0
	Зрение ухудшилось	0
2. Испытываете ли вы теперь дискомфорт или усталость глаз при длительном чтении или работе за компьютером?	Да, часто	0
	Иногда	2
	Нет	33
3. После курса реабилитации стало ли вам легче	Да	33

фокусировать взгляд на удаленных объектах?	Нет	1
	Не изменилось	1
4. Испытываете ли вы какие-либо изменения в общем самочувствии после реабилитации?	Да, почувствовал улучшение	35
	Нет изменений	0
	Чувствую себя хуже	0
5. Как изменилось ваше настроение и эмоциональное состояние после трех месяцев упражнений?	Стало лучше	35
	Без изменений	0
	Стало хуже	0

По результатам итогового тестирования наблюдается положительная динамика по профилактике заболеваний миопией и сколиозом. Учащиеся после выполнения упражнения в процессе учебного процесса на уроках физкультуры стали лучше себя чувствовать, повысился психологический комфорт в коллективе. Наряду с этим мы можем утверждать о положительном воздействии физических упражнений на учащихся с внутренними факторами риска.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Епифанов, В.А., Мошков В.Н., Антуфьева Р.И. и др. Лечебная физическая культура: Справочник // Лечебная физкультура в офтальмологии. М. - "Медицина", - 1988. - С. 158.
2. Журавлева, И.В. Здоровье населения как междисциплинарная проблема: Становление социологии здоровья / Социология в России / под ред. В.А. Ядова. М.: ИС РАН, 1998. - С. 484-489.
3. Кокова, Т.А. Исследование нарушения осанки у школьников 14-15 лет / Т.А. Кокова, И.Л. Шишкина // В сборнике: Инновационная деятельность в сфере естественнонаучного образования. Сборник трудов X Региональной научно-практической конференции. Киров, 2022. - С. 62-67.
4. Ливак П. Методы физической реабилитации при деформации позвоночника сколиозом / П. Ливак, М. Савчук, С. Лукьянчук // Norwegian Journal of Development of the International Science. - 2022. - № 78-1. - С. 24-31.
5. Лях, В.И. Развитие координационных способностей в школьном возрасте. // Физическая культура в школе. - 1987. - N 5. - С. 93
6. Назаренко Л. Д. Оздоровительные основы физических упражнений. - М.: Владос-ПРЕСС. - 2002. - С. 276.
7. Оздоровительная лечебная физкультура (ЛФК) при миопии: [Электронный ресурс] // GlazaLik.ru. URL: <https://glazalik.ru/korreksiya/gimnastika/lfk-pri-miopii/#i-2>
8. Ростомашвили Л.Н. Физические упражнения для детей с нарушением зрения (метод, рекомендации для учителей, воспитателей, родителей). СПб, - 2001. - С. 116

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-25-27

ЭОЖ: 305.4

ЖАСТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУІНДЕГІ ОТБАСЫНЫҢ РӨЛІ

НИЯЗОВ НУРДАУЛЕТ АБИЛДАЕВИЧ

Халықаралық туризм және меймандостық университетінің аға оқытушысы, Түркістан,
Қазақстан

Аннотация: В данной статье рассматриваются функции и роль семьи в формировании личности. Объясняет этапы становления индивида как личности путем прохождения процесса социализации. Семья как социальный институт характеризует как первый агент, осуществляющий социализацию личности.

Тірек сөздер: Әлеуметтену процесі, Әлеуметтендіру агенттері, Әлеуметтендіру институттары, отбасы институты, тұлғаның әлеуметтенуі

Отбасы қоғамдағы белгілі әдет-ғұрыптарды, салт-дәстүрлерді, құндылықтар мен мұраларды сақтап ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші әлеуметтік институт болып табылады. Отбасында бала алғаш рет қоршаған әлеуметтік ортасымен танысып, мінез-құлық нормаларын бойына дұрыс сіңіруі болашақта тұлға ретінде қалыптасуының негізі болып табылады. Қазіргі кезде жастарға білім берумен қатар адамгершілікпен рухани тәрбие беру арқылы рухани құндылықтарды дамытудың маңызы зор болып отыр. Адам баласы ең алғаш сәби болып дүние есігін ашқаннан бастап, тілі шығып айналасын танып білу арқылы, отбасында қоғамға қалыптасуы басталады. Отбасын мемлекеттің шағын формасы деп айтуға болады. «Отбасы кішкентай мемлекет, ал мемлекет үлкен отбасы – деген Конфуций. Сондықтан отбасы мемлекет сияқты басқару керек, дейді ол. Социологияның пайда болуымен есімі тығыз байланысты О.Конт қоғамды отбасы арқылы тану керек, өйткені отбасы – адамзат тегін жалғастырушы, ондай қоғам антропологиялық деңгейде дами алмайды, - дейді»[1, 236-бет]. Барлық адам баласы отбасында дүниеге келіп, отбасында тәрбие алып, қоғамдағы барлық құндылықтарды, әдет-ғұрыптарды бойына сіңіріп өседі. Адам тұлға болып тумайды, тұлға болып қалыптасады. Тұлғаның қалыптасуына бірінші кезекте әлеуметтік ортасы болуы шарт. Яғни адам қоғамда әлеуметтену процесінен өтеді. Әлеуметтену деп отырғанымыз адамның өмір сүруі үшін қажетті білімдерді, әлеуметтік нормаларды, қоғамдағы құндылықтарды, сапаларды бойға сіңіруін айтамыз. «Әлеуметтену» ұғымы дәстүрлі «тәрбие» және «білім беру» ұғымдарынан кеңірек. Әлеуметтенуге білім беру де, тәрбиеде, жеке тұлғаның қалыптасуына, индивидтердің әлеуметтік топтарға ассимиляциялану (*lat.assimilatio ұқсату*) процесіне әсер ететін ешкім жоспарламаған стихиялары да енеді. Әлеуметтену қоғамның индивидтерге әсері ғана емес, сонымен бірге индивидтердің өзінің де белсенділігі. Әлеуметтену – адамның бүкіл өмір бойы жалғасатын ұзақ процесс. Әлеуметтенудің бірнеше кезеңі бар. Бірінші әлеуметтенудің агенті отбасы болып саналады, өйткені бұл кезеңге балалық шақ енеді. Екінші әлеуметтену неғұрлым ұзақ болады, оған сонымен бірге есейген және қарттық жас кезеңі енеді[1.2, 266 бет]. Қорытып айтқанда адам баласы дүние есегін шыр етіп сәби болып ашқаннан бастап, өмірден өткенше осы әлеуметтену процесінен өтетін болады.

Отбасын, қоғамның бір бөлігі ретінде социологтар оның қызметін орындауға қатысты қарастырады. Отбасының қызметі дегеніміз – отбасы мен оның мүшелерінің белсенділігі, тіршілік әрекеті. Қоғамның отбасына қатысты, отбасының тұлғаға қатысты және тұлғаның отбасына қатысты қызметтерін анықтауға болады.

Отбасы қызметінің тарихы тереңде жатыр, қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайымен тығыз байланысты, сондықтан уақыт өте келе қызмет сипаты қалай өзгерсе, иерархия да солай өзгереді. Отбасының негізгі қызметтері ретінде төмендегілерді атауға болады: репродуктивті, тәрбиелік, шаруашылық-тұрмыстық, экономикалық, алғашқы әлеуметтік бақылау (әлеуметтену), әлеуметтік-мәртебелік, демалыс және т.б[1.3, 238 бет].

Отбасының әлеуметтік институт ретіндегі репродуктивті қызметі деп дүниеге ұрпақ әкелуін, қоғамды толықтырып әрі қарай өмір сүруін қамтамасыз етуін айтамыз. Дүниеге ұрпақ келмесе адам саны қысқара келе, қоғам да өзінің өмір сүруін тоқтататыны анық. Осы себептен де, отбасының бұл қызметін қоғамда басқа ешбір институт алмастыра алмайтынын ерекше атап айтқан жөн. Отбасының қызметі тек қана дүниеге ұрпақ әкелумен шектелмейді, ол тәрбиелік қызметті де атқарады. Бұл қызметіне дүниеге келген жас ұрпақты әлеуметтендіру, қоғамдағы өмір сүруге қажетті барлық әдет-ғұрыптарды, нормаларды, құндылықтарды, сапаларды бойына сіңіре отырып тәрбие беруді айтамыз. Келесі үй шаруашылығының қызметі – отбасының денсаулығын сақтап, балаларға және қарт адамдарға, еңбекке қабілетсіз отбасы мүшелеріне қамқорлық жасайды. Экономикалық қызметі – отбасы мүшелерінің кейбір мүшелеріне материалдық көмек алу, кәметке толмағандарға және қоғамның мүгедектеріне экономикалық қолдау көрсетеді. Алғашқы әлеуметтік бақылау қызметі – бастапқы әлеуметтік бақылаудың ауқымы - өмірдің түрлі салаларында отбасы мүшелерінің мінез-құлқын моральдық реттеу, сондай-ақ ересек және орта буын өкілдерінің балалары, ата-аналары мен балалары арасындағы қатынастарда жауапкершілік пен міндеттерін реттеуді қамтамасыз етеді. Әлеуметтік-мәртебелік қызметі-отбасы мүшелеріне белгілі бір мәртебе беру, әлеуметтік құрылымды жаңғыртуын айтуға болады. Демалыс қызметіне – отбасы мүшелерінің ұтымды бос уақытты ұйымдастыру, мүдделерді өзара байыту жұмыстарын атқарады.

Тұлғаның қалыптасуы үшін әлеуметтік ортасының болуы шарт екенін жоғарыда айтқан болатынбыз. Адам баласы әлеуметтену процесінен өту барысында мына кезеңдерден өтеді:

- «бірінші кезең балалық шақ (өмірге келгеннен жыныстық жетілгенге дейін) – адами қоғамдық тұрмыстың қарапайым дағдыларын игеру;
- екінші кезең бозбалалық шақ (12-14 тен 18-20 жасқа дейін) белсенді еңбек кезеңіне дайындық;
- үшінші кемелдену кезеңі (18-60 жас) белсенді еңбек кезеңі;
- төртінші қарттық кезең (60 жас және одан жоғары) белсенді еңбек кезеңінен шығу»[2, 215-бет]. Адам өміріндегі ең маңызды кезең балалық шақ болып табылады. Осы кезеңде ата-ананың отбасындағы рөлі өте маңызды. Бала айналасындағы қоғамдық тұрмыстың дағдыларын қабылдау арқылы алғашқы тұлғалық қасиеттері қалыптаса бастайды.

Баланың қалыпты дамуы үшін туғанынан бастап қарым-қатынас маңызды мәнге ие. Тек қарым-қатынас үрдісі кезінде бала сөйлеуді меңгереді, ол өз кезегінде баланың қоршаған ортаны тануында жетекші болып табылады [3, 66-бет]. Адам баласы отбасында есі кіргеннен ыстықты, суықты, не жақсы, не жаманды танып біле бастайды. Бұл жөнінде ұлы Абай атамыз қара сөзінде айтқандай: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туылады. Біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды, һәм өзі өспейді; қуат таппайды. Біреуі білсем екен демекілік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай керней болса, даусына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді», «бұл неге бүйтеді» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен; үйренсем екен деген»[4, 21-бет] деп түбінде осы баладан жақсы адам шығатынын атап өтеді. Баланың осы жасы кезеңінде ата-анасы баласына ерінбей сұрақтарына толық жауап берудің де маңызы зор. Себебі, баланың ерте жастан бастап баланың даму процесінің дұрыс болуы бірінші кезекте ата-анасының беретін тәлім-тәрбиесімен мейіріміне байланысты. Тұлға өзінің қызметінде өзінің өн бойына қоғамдық ілгерлеушіліктің үдерістерін қаншалықты көп сіңірсе, оның бойында әлеуметтік қасиеттер неғұрлым анық көрінетін болса, оның қызметі қаншалықты шығармашылық сипатта болатын болса, оның маңыздылығы да соншалықты арта түседі. Бұл ретте «адам» және «тұлға» ұғымдарының сипаттамасы «даралық» деген ұғыммен толықтырылуы тиіс [5, 30-бет]. Отбасының тұлғаны әлеуметтендіруі тәрбиелік қызметімен тығыз байланысты. Ең бірінші балаға берілетін тәрбие ата-анасы, туған-туыс, ағайын, жора-

жолдастарын сыйлауынан басталады. Халқымыз «тәрбие беру тал бесіктен басталады» деп тегін айтпаса керек. Халқымыздың белгілі қаһарман батыры Б.Момышұлы «Отанды сүю отбасынан басталады» дейді. Расында да, өзінің отбасын жақсы көрмеген, сыйламаған қоғамға да пайдасын тигізе алмайтыны анық. Бүгінгі күні өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу өте күрделі де және қоғам алдындағы жауапты іс болып отыр.

Қоғамның негізін қалаушы құрылым – отбасы. Отбасы құрылымы қаншалықты күшті болса, онда өсіп жетілген балалардың құрайтын қоғам да денді, қуатты болады. Отбасы өзара құрмет, махаббат мекені деген сөз. Бір-біріне құрметі жоқ жанұялар, отбасылық құрылымын жоғалтқан қоғамдар күйзеліс ішінде өмір сүреді. Қазіргі таңда ажырасулар көбейіп жатқандығы соншалық «Ажырасу үшін үйленіп жатырма?» деген ой келеді. Егер арада бала бар болса, ажырасудың зияны одан да арта түседі. Жанжалы көп жанұяда мейірімнен махрұм өскен ұрпақ келешектің рухани індеттілері ретінде бой көтереді. Осылайша адамзат өз келешегіне балта шабады. Ал өзара құрмет, мейірім ішінде өскен бала жақсылыққа бейім болып өседі[6, 11-бет]. Расында да, қазіргі кезде ажырасу мәселесі қоғамның үлкен дертіне айналып отыр деп айтуға болады. Оның қоғам үшін алып келер зардабы өте ауыр, басқасын айтпағанда оның зардабын бейкүнә балалар тартып жатыр. Отбасы тәрбиесінде басты тұлға ата-ана. Баланың қоғамда толыққанды қалыптасуы үшін ананың да, әкесінің де тәрбиесімен қатар мейірімі керек. «Жетімін жылатпаған, жесірін қаңғытпаған ел едік» деген сөзді жиі айтамыз. Сондықтан әке де, шеше де, балаларының жан-дүниесіне үңіліп, мінез – құлқындағы ерекшеліктерін жете білген жөн. Ал ата-ана міндеті – баланың әлеуметтік ортаға бейімделуін, жаңа қоғамдық жағдайдағы қиындықтарға төтеп беруін қадағалау болып табылады.

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. К.У. Биекенов, С.К. Биекенова, Г.А. Кенжакимова «Әлеуметтану» оқулық. Алматы: Эверо, 2022ж. 236 б., 238 б., 266 б.
2. А.Н. Тесленко, Ж.Ж. Сембина, А.Т. Аязбаева «Әлеуметтану» оқулық. Қарағанды: ЖШС «Medet Group», 2019ж. 215 б.
3. А.К. Игибаева, Б.Т. Абалакова, А.К. Козыбаева «Әлеуметтік педагогика» оқу құралы. Алматы: Эверо, 2022ж. 66 б.
4. АБАЙ «Қара сөз, поэмалар» Алматы: ЕЛ, 1993ж. 21 б.
5. С.К. Абильдина, Б.А. Жекибаева, Ж.Б. Асетова «Педагогикалық мамандыққа кіріспе» оқулық. Алматы: Эверо, 2022ж. 30 б.
6. Н.Бимурзаев «Бақыттың кілті Жанұя» Алматы-2018ж. 11 б.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-28-32
UOT 636.2.034

CERSEY İNƏKLƏRİN SÜD MƏHSULDARLIĞI

TURABOV URFAN TURAN oğlu

“Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi və yemləndirilməsi” kafedrasının müdiri,
dosent Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti (ADAU), Gəncə, Azərbaycan

VƏLİZADƏ RUQİYƏ VALEH qızı

“Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi və yemləndirilməsi” kafedrasının magistrantı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti (ADAU), Gəncə, Azərbaycan

Xülasə: *Hazırda dünyada 1080-dən çox qaramal cinsləri mövcuddur, onlardan yalnız 300 geniş yayılıb və istifadə olunur. Demək olar ki, bütün bu cinsləri südün və ətin yüksək məhsuldarlığı səbəbindən populyardırlar, lakin xüsusi bəsləmə və saxlama şərait tələb edirlər. Cersey cinsi İngiltərədə Cersi adasında Norman və ingilis qaramalının yaxşılaşdıraraq yetişdirilmişdir. Yağlı süddən çox kərə yağ çıxır çuarını əldə edərək və çarpazlaşmanı baş verməsini qarşısını almaq üçün adaya başqa qaramal cinsinin gətirilməsi qadağan edilmişdir. Bu cins inəklərin məhsuldarlığı haqqında ilk məlumatlar 1866-cı il damazlıq kitabında göstərilmişdir. Yetiştirilmə zamanı inbriding geniş istifadə olunurdu, nəticədə cinsdə yumşaq, quru, həddən artıq inkişaf etmiş konstitusiyaya tipi yaranmışdır. Aktiv damazlıq işi səbəbindən fərdi inəklərdən 9 min kq-dan çox, 6-7% yağlılığı ilə süd sağılırdı. İxtisaslaşdırılmış südlük istiqamətli cinslərin arasında Cersey inəkləri, süddə yağ tərkibinə, nisbi süd tərkibi (100 kq canlı kütlə çəkisinə düşən süd məhsuldarlığı) və kərə yağını yem ilə ödəmə baxımından dünyada ən yaxşı cins hesab edilir. Bu cinsin vacib bir keyfiyyəti də bərabər inkişaf etmiş yelini və yüksək südvermə qabiliyyətinə malik olmasıdır.*

Açar sözlər: *Cersey, cins, süd, məhsuldarlıq, laktasiya, sağım, yağ, zülal.*

Giriş. Respublikada südlük maldarlığın inkişaf etdirilməsində məqsəd mövcud südlük istiqamətli ixtisaslaşdırılmış cinslərin gətirilməsi, adaptasiyası, məhsuldarlığının yüksəldilməsi və onların genetik potensialının artırılmasıdır. Bundan ötrü həm Dövlət damazlıq kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələrində və həm də özəl sektorunda damazlıq və sənaye təsərrüfatlarında süd istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmış bölgələrdə mövcud qaramal cinslərinin yaxşılaşdırılması məqsədilə holştin, cersey, südlük tipli simmental və şvis cinslərinin təmizlikdə yetişdirilməsi təşkil edilir. Südlük maldarlıqla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər inəklərin baş sayının çoxaldılması və məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına məhsul istehsalının artımına nail olurlar. Bundan ötrü daha çox sahibkarlar südlük istiqamətli inək saxlamaqla mütərəqqi texnologiyalardan istifadə edərək yemləmə, bəsləmə və qulluq işlərini zootexniki tələblərə uyğun təşkil edirlər [1].

Tədqiqat işinin aktuallığı. Müasir şəraitdə südlük maldarlığının səmərəliliyi üç əsas göstərici ilə müəyyən edilir: məhsuldarlıq səviyyəsi, çoxalma göstəriciləri və inəklərin təsərrüfat istifadəsi müddəti. Burada həlledici rol qaramalın cinsi oynayır. İribuynuzlu heyvanların perspektivli cinslərindən biri də süddə yüksək yağ faizi, sürətlə adaptasiya və Azərbaycan şəraitində iqlimləşdirilməsi və uyğunlaşması səbəbindən yenidən maraq doğuran İngiltərə mənşəli Cersey cinsidir. Bu cinsin başqalarına nisbətən bir çox üstünlükləri var, lakin Cerseyin müxtəlif xəttləri yaxşı süd məhsuldarlığı və süd yağlılığı ilə fərqlənir. Sürüdə yüksək süd məhsuldarlığına, süddə yüksək yağ faizinə və yemlə məhsulun səmərəli ödəməsinə malik olan heyvanları saxlamaq lazımdır. Sürünün yaxşı formalaşmış şəcərə quruluşu və təsərrüfatların iqtisadi ehtiyatları nəzərə alınmaqla qiymətli məhsuldar keyfiyyətlərə malik olan müəyyən bir xəttin ən yaxşı törədicilərin və ailə başçıların verdiyi nəsilərdən istifadəsi Cersey qaramalın süd məhsuldarlığını artırılmasına səbəb olacaqdır, məhs bu, işin aktuallığıdır.

Tədqiqat işinin vəzifəsi və məqsədi. Tədqiqatın məqsədi birinci laktasiya üzrə «Ensar Aqro» heyvandarlıq kompleksinə gətirilən Cersey inəklərinin süd məhsuldarlığını öyrənməkdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi və aparıldığı yer. İlk dəfə olaraq, Göygöl rayonunda fəaliyyət göstərən «Ensar Aqro» heyvandarlıq kompleksinə gətirilən və yetişdirilən Cersey cins inəklərinin laktasiya üzrə süd məhsuldarlığının öyrənilməsi üçün elmi tədqiqat işi aparılmışdır.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatların nəticələrinə görə, Cersey inəklərinin kompleks qiymətləndirilməsi aparılmışdır, respublikanın digər bölgələrində yağlı süd istehsalı üçün daha geniş istifadənin mümkünlüyü müəyyənəldirilmiş və əsaslandırılmışdır.

Materiallar və metodlar. “Ensar Aqro” heyvandarlıq kompleksi Göygöl rayonunda 01.04.2019-cu ildən fəaliyyətə başlamışdır. 2019-2021-ci illərdə ərzində kompleksdə süd istehsalı üçün Simmental cinsli inəklərdən istifadə edilirdi. 2021-ci ilin mart ayından başlayaraq “Ensar Aqro” heyvandarlıq kompleksinə Danimarkadan təcridən, bir il ərzində ümumilikdə 170 baş İngiltərə mənşəli, boğaz Cersey qaramal cinsin düyələrin idxal edilməsinə başlanmışdır. İlk gətirilən düyələr ilin sonuna bala vermişdirlər və təsərrüfətdə süd istehsalı həyata keçirilmişdir. İlkəndə 90 baş düyələr Danimarkadan alınan Cersey törədici-buğaların toxumu (sperma) ilə mayalandırılmışdır. “Ensar Aqro” heyvandarlıq kompleksinə 2022-ci ildə əlavə olaraq 80 baş boğaz düyə gətirilmişdir. Gətirilən düyələr həmin ilin sonunda doğmuşdurlar və süd istehsalına başlamışdılar.

“Ensar Aqro” heyvandarlıq kompleksində Cersey cinsin gətirilməsinə görə sağımın aparılmasında, alınan südün toplanmasında, yemləndirmə və yemlərin saxlanılmasına və paylaşdırılmasında, suvarma sistemində və s. nəzərdə tutulan avadanlıqlar, sursatlar və mexanizmlər yeniləndirilmişdir, mövcud olan tövlələr təmir edilmişdir.

Kompleksdə 3 tövlə, sağım məntəqəsi, süd sexi, yemlərin saxlanması üçün anbar, qurutma dövründə, doğmağa hazır olan və doğmuş heyvanlar üçün tövlə, buzovların saxlanması üçün tövlə, texnikanın və avadanlıqların saxlanması üçün sahə, elektrik transformator üçün örtülü sahə, artesian quyusu, inzibati bina və s. vardır.

“Ensar Aqro” heyvandarlıq kompleksində yalnız ixtisaslaşdırılmış südlük istiqamətli Cersey cinsli heyvanlar bəsləndiyi üçün damazlıq təsərrüfatı statusuna yaxındır, lakin qamazlıq təsərrüfatlarında aparılan işlər burada tətbiq edilmir. Xətlərin və ailələrin yaradılması, törədici-buğa kimi erkəklərin bəslənilməsi və digər seleksiya-damazlıq işləri həyata keçirilmir. Təsərrüfat əmtəəlik süd istehsalı kimi fəaliyyət göstərir və orada olan genetik materialdan damazlıq kimi istifadə edilmir. Hazırda kompleksdə 150 baş müxtəlif cinsiyyətli Cersey cinsli qaramal saxlanılır. Onlardan 80 baş sağılan inək, 40 başı düyə, 30 başı isə buzov təşkil edir. Bu təsərrüfatda mövcud olan Cersey cinsli qaramal yaxşılaşdırılır və təkmilləşdirilir. Onların əsas vəzifəsi təmir üçün cavan düyələrin yetişdirilməsindən ibarətdir. “Ensar Aqro” heyvandarlıq kompleksinin rəhbərliyinin verdiyi məlumatlara əsasən inəkdən laktasiya dövründə orta hesabla 7000 kq süd, 7% yağlılığı və 3,8% zülallığı olan süd alınır. Fermada qaramalın saxlanması texnologiyasında mövsümdən aslı olaraq başı açıq şəraitdə tövlələrdə və üstü talvarla bağlı olan sahədə məhsuldarlıq səviyyəsinə və fizioloji vəziyyətinə əsasən saxlanılır. Belə şəraitdə heyvanların saxlama üsulu ilə yüksək səviyyədə yemləndirmə ilə birgə əzələlər və dərialtı yağ toxuması, möhkəm sümük sistemi formalaşır və daha yüksək reproduktiv qabiliyyəti meydana gəlir.

Elmi-tədqiqat işinin məqsədi Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin “Azərbaycan Respublikasında heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı qarşıya qoyulan vəzifələr” əsas tutaraq Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin (ADAU) “Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi və yemləndirilməsi” kafedrasının 2024-2026-cı illər üzrə elmi-tədqiqat işlərinin planına əsasən Göygöl rayonunda fəaliyyət göstərən “Ensar Aqro” heyvandarlıq kompleksində ixtisaslaşdırılmış südlük istiqamətli Cersey cins inəklərin birinci və ikinci laktasiyalar üzrə süd məhsuldarlığının müqaisəli öyrənilməsindən və təhlilindən ibarət olmuşdur.

Elmi tədqiqat üçün seçilən və istifadə olunan Cersey cins inəkləri “Ensar Aqro” heyvandarlıq kompleksində yetişdirilən heyvanlar üçün yaradılan şəraitdə bəslənilirdi, yəni təsərrüfatda tətbiq edilən yemləndirmə və saxlama şəraiti hər bir heyvanlar üçün eyni səviyyədə idi. Heyvanların bəslənmə şəraitini 1-ci şəkildə görmək olar

Şəkil 1. “Ensar Aqro” heyvandarlıq kompleksində Cersey qaramalın saxlanma şəraiti

ОФ “Международный научно-исследовательский центр “Endless Light in Science”

Mənbə: Fotoşəkil müəlliflər tərəfindən çəkilmişdir

Elmi-tədqiqatın aparılmasında Y.N. Martinovanın (Heyvandarlıqda elmi tədqiqatların metodologiyası və metodları, 2019), N.Q. Ruzanova və başqaları (Zootexniyada elmi tədqiqatların metodları, 2023) istifadə edilmişdir. Laktasiya üzrə inəklərin süd məhsuldarlığı təyin etmək üçün fərdi qaydada olaraq ayda bir dəfə nəzarət sağımı aparılırdı. Burada təsərrüfatda olan SEZER SAĞIM TEKNOLOJİLERİ sistemindən ümumi qaydada istifadə edilmişdir, şəkil 2.

Şəkil 2. “Ensar Aqro” heyvandarlıq kompleksində SEZER sağım sisteminin görüntüləri

Mənbə: Fotoşəkil müəlliflər tərəfindən çəkilmişdir

Emperik tədqiqat: Göy-göl rayonunun “Ensar Aqro” heyvandarlıq kompleksinin verdiyi məlumata əsasən bizim tərəfimizdən Cersey cinsli inəklərin 1-ci laktasiya üzrə süd məhsuldarlığı və südün keyfiyyət göstəriciləri hesablanmış və təhlil edilmişdir. Bunu cədvəldə izləmək olar.

Cədvəl 4.1.4. Cersey inəklərin 1-ci laktasiya üzrə süd məhsuldarlığı və südün keyfiyyət göstəriciləri

İnəyin təsərrüfat nömrəsi	Süd məhsuldarlığı (kq)	Südüün yağlılığı (%)	Südüün zülallığı (%)	Yağ faizinə görə 1%-li süd məhsuldarlığı (kq)	Zülal faizinə görə 1%-li süd məhsuldarlığı (kq)	Bazis (3,6%) yağlılığına görə süd məhsuldarlığı (kq)	Süddə kərə yağının çıxarı (kq)	Süddə zülalın çıxarı (kq)	Süddə kərə yağının və zülalın birgə çıxarı (kq)
1616	6654	6,2	4,0	41254,8	26616,0	11459,7	412,5	266,1	678,6
1603	6692	6,0	3,9	40152,0	26098,8	11153,3	401,5	260,9	662,4
5870	7068	5,7	3,4	40287,6	24031,2	11191,0	402,8	240,3	643,1
3227	7136	5,6	3,3	39961,6	23548,8	11100,4	399,6	235,4	635,0
5500	7212	5,5	3,2	39666,0	23078,4	11018,3	396,6	230,7	627,3
5900	6978	5,7	3,5	39774,6	24423,0	11048,5	397,7	244,2	641,9
5327	6702	5,9	3,8	39541,8	25467,6	10983,8	395,4	254,6	650,0
2807	6774	5,8	3,7	39289,2	25063,8	10913,7	392,8	250,6	643,4
5733	6906	5,7	3,5	39364,2	24171,0	10934,5	393,6	241,7	635,3
2501	6726	5,9	3,7	39683,4	24886,2	11023,2	396,8	248,8	645,6
Laktasiya üzrə orta hesabla	6885	5,8	3,6	39933,0	2473,8	11092,5	399,3	247,3	646,6

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilib

ОФ “Международный научно-исследовательский центр “Endless Light in Science”

Cədvəldən məlum olur ki, sağılan süd və onun tərkibində ən çox yağ və zülalın miqdarı müvafiq olaraq, 6,2% və 4,0% təşkil etmişdir, əksinə olaraq ən az yağ 5,5% və zülal 3,2% ən çox sağılan 7212 kq süddə aşkar edilmişdir. Belə hall dünya maldarlığında olduğu kimi bizim tədqiqatdada özünü bir üzə verdi. Buna baxmayaraq süddə kərə yağın və zülalın çıxarına görə ən az süd verən inəkdə bu göstərici müvafiq olaraq 412,5 kq və 266,1 kq təşkil etmişdir, buda ən çox süd verən inəyin göstəriciləri ilə müqaisədə kərə yağın çıxarına görə 15,9 kq, zülalın çıxarına görə isə 36,0 kq üstələmişdir, baxmayaraq ki, süd sağımının kəmiyyət göstəricisinin fərgi 558 kq təşkil etmişdir. Süddə kərə yağının və zülalın birgə çıxarı ən az süd verən inəkdə ən yüksək göstərici 678,6 kq olmuşdur, buda ən çox südü sağılan inəkdən 51,3 kq çoxluq təşkil etmişdir.

Azərbaycanda südün bazis yağılığına görə hesablama nəticəsində 10 baş seçilən inəyin arasında 3,6% faiziylə 1-ci laktasiya üzrə süd məhsuldarlığı 11000-nə qədər olan heyvanların baş sayı 3 olduğu halda qalan 7 başın göstəriciləri 11000-dən çox təşkil etmişdir. Yuxarıda əldə edilən göstəricilər mənfi korrelyasiyaya aiddir, burada bir göstəricinin artmasının digərinin azalması ilə əlaqəli olduğu müşahidə edilir. Başqa sözlə, iki dəyişən göstərici əks istiqamətdə dəyişir: süd sağımının miqdarı artıqca, onun keyfiyyət göstəriciləri azalır və əksinə.

Şəkil 3. Elmi-tədqiqata iştirak edən Cersey inəkləri

Mənbə: Şəkil müəllifl'r tərəfindən çəkilmişdir

Nəticə: Azərbaycanda südlük maldarlığın inkişafına görə bölgələrdə və iqlim zonalarında dünya üzrə tanınmış, yüksək məhsuldar qaramal cinslərindən istifadə etməmək mümkün deyil. Dünya və yerli maldarlıq təcrübəsi göstərir ki, südlük istiqamətli qaramal cinsləri yüksək məhsuldarlıq keyfiyyət potensialına malikdirlər, hansılarla ki, süd istehsalında sənaye texnologiyasının şərtlərinə uyğun olaraq kompleks şəkildə damazlıq və seleksiya işləri aparılmışdır. Hazırda Azərbaycanda, xüsusilə işğaldan azad edilmiş bölgələrdə iri süd komplekslərinin tikintisi həyata keçirilir və bununla əlaqədar yetişdirilən cinslərin keyfiyyətinə tələblər artır. Bir qayda olaraq, Holştin, südlük tipli Simmental və Şvis qaramal cinsləri ənənəvi olaraq respublika ərazisində yetişdirilir. Ancaq son illərdə bir neçə yeni qaramal cinsi gətirildi, onlardan biridə məhs Cersey cinsidir.

Göy-göl rayonunun "Ensar Aqro" heyvandarlıq kompleksində Danimarkadan İngiltərə mənşəli, ixtisaslaşdırılmış südlük istiqamətli Cersey qaramal cinsi gətirilmişdir. Bu məqsədlə gətirilən cinsin yeni mühitə uyğunlaşma və iqlimləşmə qabiliyyəti, süd məhsuldarlığının səviyyəsi və südün keyfiyyət göstəricilərinin elmi cəhətdən ətraflı öyrənilməsi lazım gəlmişdir.

Azərbaycana Göy-göl rayonunun "Ensar Aqro" heyvandarlıq kompleksində "Xaricdən gətirilən Cersey cins inəklərinin süd məhsuldarlığının təhlili" mövzusunda aparılmış elmi-tədqiqat işində ilk iki laktasiya dövründə Cersey cinsin süd məhsuldarlığının xüsusiyyətləri öyrənilmişdir və təhlil edərək qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycanda südlük maldarlığını intensivləşdirmək və yüksək keyfiyyətli yağlısüdü alınması, investisiyalarının tez bir zamanda ödəniyyəciyi, yüksək məhsuldar inəklər yetişdirməsi və s. üçün südçülük kompleksləri şəraitində Cersey cinsindən geniş istifadə etmək lazımdır və respublika ərazisində Cersey qaramal cinsinin damazlıq kompleks və zavodlarını yaradılmasını təklif edirik.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi <https://agro.gov.az/az/heyvandarliq/maldarliq/suedluek-maldarliq>
2. Həvilova F. H. Azərbaycanda əkinçilik və maldarlıq <https://kayzen.az/blog/azerbaycan/6497/jersey-heifers.pdf>
3. Abbasov S.A., Mehdiyev M.Ə., Turabov U.T və baş. // Heyvandarlıq//. Gəncə, Poliqrafiya ASC: 2011. 326 səh.
5. Turabov Urfan Turan Oğlu, Qurbanova Nərgiz Şakir Qizi, Vəlizadə Ruqiyyə Valeh Qizi AZƏRBAYCANA İDXAL OLUNAN SÜDLÜK İSTİQAMƏTLİ CERSEY (JERSEY) CİNSİNİN XARAKTERİZƏSİ // ELS. 2024. №сентябрь. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/az-rbaycana-idخال-olunan-s-dl-k-istiqam-tli-cersey-jersey-cinsinin-xarakteriz-si>

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-33-35

УДК: 632.754.1. 633.111.1

ОЦЕНКА ГЕНЕТИЧЕСКОГО РАЗНООБРАЗИЯ МЯГКОЙ ПШЕНИЦЫ В УСЛОВИЯХ ЗАСУХИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ SSR-МАРКЕРОВ В УСЛОВИЯХ УЗБЕКИСТАНА

АДИЛОВА ШОХИСТА ШУХРАТ кизи

Докторант Института генетики и экспериментальной биологии растений Академии наук Республики Узбекистан

Научный руководитель – А.И.МОРГУНОВ

Аннотация: Проведена кластерный анализ на основе полиморфизма ДНК- маркеров, генетически связанных с засухоустойчивости мягкой пшеницы. Для молекулярных анализов использовались микросателлитные маркеры XGWM, WMC и BARC (SSR), синтезированные International DNA Technologies (IDT, США). Геномная ДНК была выделена из тканей молодых листьев, набором PureLink™. Филогенетические связи 28 образцов пшеницы, изучались с помощью дендрограмм иерархической кластеризации данных программы статистического анализа OriginPro 2021 на основе 10 полиморфных ДНК-маркеров, генетически связанных с признаками засухоустойчивости.

Ключевые слова: пшеница, засухоустойчивость, ДНК-маркеры, микросателлитные маркеры, однофакторный анализ, филогенетические связи.

Глобальное изменение климата привело к долгосрочным изменениям температуры и осадков на Земле, возникновению экологических катастроф, таких как абиотические и биотические стрессы, повышение уровня моря и таяние ледников. Абиотические стрессы являются одним из основных факторов, ограничивающих продуктивность в засушливых и полувзасушливых регионах [2]. Пшеница (*Triticum aestivum* L.) — одна из важнейших, широко возделываемых, питательных и наиболее потребляемых зерновых культур во всем мире [1]. Пшеница выращивается на 220 миллионах гектаров земли по всему миру, а годовой объем производства составляет 778 миллионов метрических тонн [3]. Средняя годовая урожайность пшеницы составляет 3,5 тонны/га. Растущий спрос на продовольствие и питание в связи с ростом населения мира привел к дальнейшему увеличению спроса на пшеницу [4]. Засуха является основным биотическим стрессом, оказывающим серьезное негативное влияние на урожайность пшеницы. По сравнению с другими зерновыми культурами пшеница имеет гораздо более высокую потребность в воде (300-550 мм) [5]. Основной причиной падения производства пшеницы на 14% в развивающихся странах является нехватка поливной воды [6]. Наши исследования по оценке генетического разнообразия засухоустойчивых генотипов мягкой пшеницы предоставляют необходимую генетическую информацию для селекционных программ и изучения взаимодействия генотипа и окружающей среды.

Научные исследования проводились в институте Генетики и экспериментальной биологии растений опытного участка, расположенных в Кибрайском районе Ташкентской области. Объектом исследования служили 28 образцов мягкой пшеницы. Для молекулярных анализов использовались микросателлитные маркеры XGWM, WMC и BARC (SSR), синтезированные International DNA Technologies (IDT, США). Геномная ДНК была выделена из тканей молодых листьев, набором PureLink™.

По результатам ПЦР-анализа среди 10 маркеров, ассоциированных с засухоустойчивостью, выявлен высокий уровень генетической привязанности (ассоциации) ДНК-маркера Xwmc11.

На основании этого было установлено, что из 28 сортообразцов, отобранных из трех питомников, 190 пар аллелей оснований, генетически связанных с устойчивостью, были

гомозиготными в геноме 5 образцов пшеницы (2-FAWWON58, 3-FAWWON59, 4-FAWWON76, 7-FAWWON74, 30-Nota), в 11 образцах пшеницы (6-FAWWON80, 8-FAWWON66, 11-FAWWON69, 14-Красная а также в геноме 10 образцов (1-FAWWON58, 9-FAWWON68, 21-Санзар, 22-Кизил бугдой (С/Б/К), 25-Интенсивная, 28-Корасноводопадская-210, 33-Табора, 40-Гром, 42-Краснодарская-99, 47-Васса) аллель устойчивости (190 *ж.а.*?) не обнаружена. В результате ПЦР-анализа гетерозиготное состояние, обнаруженное в генетически связанной четной основе (с.а.), выражает среднюю устойчивость этого генотипа, а гомозиготное состояние - сильную устойчивость.

С целью оценки эффективности ДНК-маркера *Xwmc11*, генетически связанного с водным дефицитом, с помощью однофакторного анализа ANOVA (one way) сравнивали индекс стрессоустойчивости (СТИ) генотипов с наличием аллеля резистентности и отсутствующих генотипов. Соответственно, у сортов с аллелем устойчивости (190 п.о) среднее значение индекса стрессоустойчивости составило 1,15. Это показывает, что эти сорта относительно устойчивы

Филогенетические связи 28 образцов пшеницы, изучались с помощью дендрограмм иерархической кластеризации данных программы статистического анализа OriginPro 2021 на основе 10 полиморфных ДНК-маркеров, генетически связанных с признаками засухоустойчивости. По результатам иерархического кластерного анализа вариации результаты вариационного разделения генотипов по устойчивости свидетельствуют о надежности выбранных 10 полиморфных SSR-маркеров.

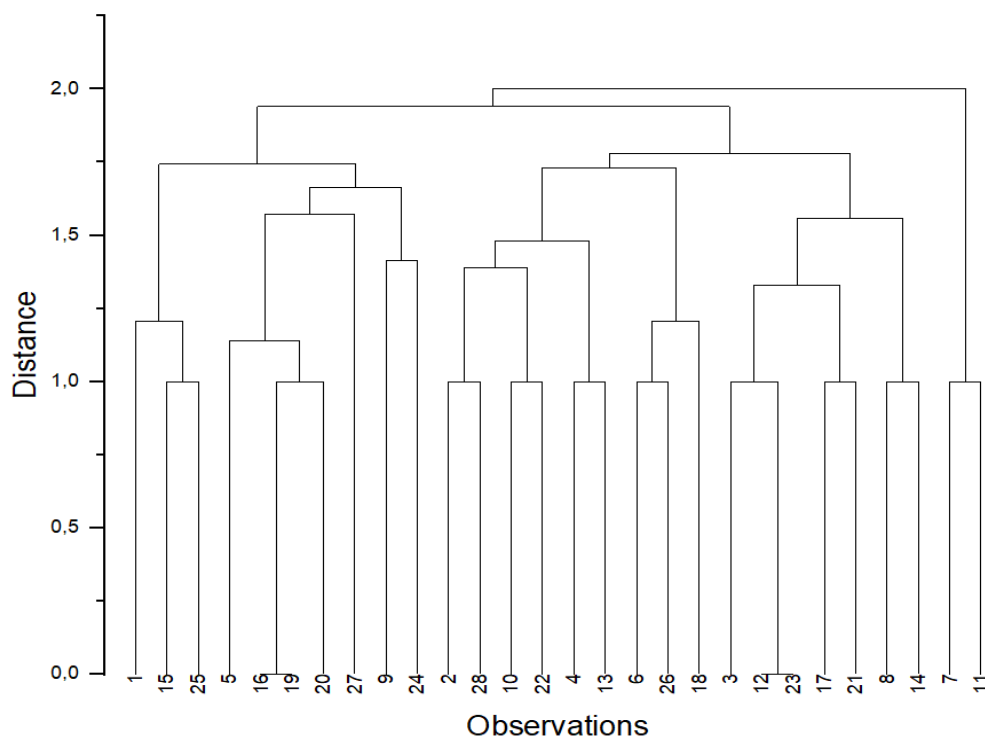

Рисунок.1. Кластерный анализ на основе полиморфизма ДНК-маркеров, генетически связанных с засухоустойчивостью, в 28 образцах мягкой пшеницы.

Согласно иерархическому кластерному анализу, 28 образцов пшеницы были разделены на 2 основных класса А и В на основе 10 маркеров SSR, связанных с засухой. Класс А, включающий 9 генотипов, в основном устойчивых к засухе, был разделен на два подкласса. В первый подкласс вошли сорта 1-FAWWON58, 15-Sanzar и 25-Krasnodar-99. Ко второму классу стручков относятся сорта 5-FAWWON60, 16, 19, 20, 27, 9, 24. Класс В, в который в основном вошли 17 генотипов с умеренной и сильной засухоустойчивостью, был разделен на четыре подкласса. Первый подкласс включал генотипы 2-, 28, 10, 22, 4, 13, второй подкласс 2, 26, 18,

третий подкласс 3- FAWWON59,12,23,17,21,8-FAWWON66,14, а четвертый подкласс включал генотипы 7-FAWWON74 и 11-FAWWON69.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Arzani, A., & Ashraf, M. Cultivated ancient wheats (*Triticum* spp.): A potential source of health-beneficial food products. // *Comprehensive Reviews in Food Science and Food Safety*, 2017, 16(3),- P. 477–488.
2. Bhoite, R.; Onyemaobi, I.; Si, P.; Siddique, K.H.M.; Yan, G. Identification and validation of QTL and their associated genes for pre-emergent metribuzin tolerance in hexaploid wheat (*Triticum aestivum* L.). *BMC Genet.* 2018, 19, 102. [CrossRef]
3. Keneni G., Bekele E., Imtiaz M., Dagne K., Alemaw G. Challenges associated with crop breeding for adaptation to drought-prone environments. *Ethiop. J. Agric. Sci.* 2016;27:1–24.
4. Juan Li, Qi Li, Nian Guo, Qinglin Xian, Bing Lan, Vinay Nangia, Fei Mo, Yang Liu /Polyamines mediate the inhibitory effect of drought stress on nitrogen reallocation and utilization to regulate grain number in wheat /*Journal of Experimental Botany*, Volume 75, Issue 3, 2 February 2024, Pages 1016–1035.
5. Qaseem M.F, Qureshi R, Shaheen H. Effects of PreAnthesis Drought, Heat and Their Combination on the Growth, Yield and Physiology of diverse Wheat (*Triticum aestivum* L.) Genotypes Varying in Sensitivity to Heat and drought stress 2019. 1-12.
6. Shynar Anuarbek, Saule Abugalieva, Nicola Pecchioni, Giovanni Laidò, Marco Maccaferri, Roberto Tuberosa, Yerlan Turuspekov :Quantitative trait loci for agronomic traits in tetraploid wheat for enhancing grain yield in Kazakhstan environments. June 23, 2020.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-36-39

ҚҰС ЕТІНІҢ САПА ЖӘНЕ ОРГАНОЛЕПТИКАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ, САПАСЫН ЖАҚСARTU ӘДІСТЕРІ

ДАИН ЖАНЕЛЬ АРСЛАНҚЫЗЫ
МӘЛІК АҚЕРКЕ МӘЛІКҚЫЗЫ
БАЗАРБАЙ АҚМАРАЛ ТАЛҒАТҚЫЗЫ

Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінің колледжінің Стандарттау
метрология сертификаттау мамандығының 3 курс студенттері

МЫРЖИЕВА АСЕМ БЕКБОЛАТОВНА

Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінің колледжі PhD, Алматы
қаласы, Қазақстан

Аннотация. Құс етінің сапасы мен органолептикалық көрсеткіштері – тағам өнімдерінің ең маңызды сипаттамаларының бірі болып табылады. Құс еті — жоғары тағамдық құндылығы мен пайдалы қасиеттері бар азық-түлік өнімі, ол әртүрлі жастағы адамдардың рационында кеңінен қолданылатын өнім. Бірақ, оның сапасы мен дәмі көптеген факторларға байланысты болады, олар өндіріс, сақтау, өңдеу және тұтыну барысында маңызды рөл атқарады. Осы мақалада біз құс етінің сапасы мен органолептикалық көрсеткіштерін тереңірек қарастырып, олардың сапасын жақсарту әдістерін талдаймыз.

Кілтті сөздер: құс еті, сапа көрсеткіштері, органолептикалық қасиеттер, сақтау шарттары, сапаны жақсарту әдістері.

Құс етінің сапа көрсеткіштері

Құс етінің сапасын бағалаған кезде бірнеше маңызды көрсеткіштерге назар аудару керек. Олардың ішінде физикалық, химиялық, биологиялық және органолептикалық аспектілер бар.

1. Микробиологиялық және санитарлық қауіпсіздік

Құс етінің сапасын бағалаудың алғашқы кезеңінде оның микробиологиялық қауіпсіздігіне ерекше назар аударылады. Құс еті — микробтардың өсуі үшін қолайлы орта болуы мүмкін, сондықтан оның құрамында патогенді микроорганизмдер (мысалы, сальмонелла, листерия, клостридиялар және басқа да бактериялар) болмауы тиіс. Мұндай микроорганизмдер адамның денсаулығына қауіпті болуы мүмкін, сондықтан құс етін өндіру және сақтау кезінде санитарлық ережелердің сақталуы өте маңызды.

Құс етінің сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін өндіріс пен өңдеудің әрбір кезеңінде: сою, бөлшектеу, пакеттерге салу және сақтау кезеңдерінде гигиеналық талаптарға сай болу керек.

2. Химиялық құрам

Құс етінің құрамында органикалық және бейорганикалық қосылыстар бар. Ол белоктар, майлар, көмірсулар, минералды заттар, витаминдер және судан тұрады. Еттің химиялық құрамындағы негізгі құрамдас бөліктер:

Белоктар: Құс етінің құрамында адам ағзасына қажетті барлық аминқышқылдары бар, сондықтан ол жақсы белок көзі болып табылады.

Майлар: Құс етінің майы да маңызды тағамдық компонент болып табылады, бірақ оның мөлшері шектеулі болуы тиіс. Майлардың құрамында қанықпаған май қышқылдары көп болса, еттің калориялығы артады.

Көмірсулар: Құс етінде көмірсулар өте аз болады.

Минералдар мен витаминдер: Құс етінде фосфор, темір, мырыш, витамин B12 және D бар. Бұл элементтер адам ағзасының дұрыс жұмыс істеуіне қажетті маңызды заттар.

3. Текстура мен құрылым

Құс етінің текстурасы — оның қасиеттері мен сапасын анықтайтын маңызды көрсеткіш. Құс етінің құрылымы мен серпімділігі оның жаңа екендігін немесе сақталу мерзімі өткенін көрсетеді. Жаңа құс еті тығыз, бірақ жұмсақ, сіңімді және сүйір құрылымды болады. Тексеру кезінде егер ет тым жұмсақ болса, оның жаңа еместігін немесе дұрыс сақталмағанын білдіреді.

4. Түс және сыртқы көрініс

Құс етінің түсі оның жаңа екендігін көрсетеді. Жаңа құс етінің түсі қызғылт, ақшыл немесе ашық қызғылт болады, ал оның бұзылғандығы немесе ұзақ сақталуынан кейін түсті өзгеруі мүмкін. Құс етін қарау кезінде оның түсінің біркелкі болуына назар аудару керек. Егер еттің бетінде жасыл, сұрғылт немесе қоңыр дақтар болса, онда оның бұзылғанын немесе дұрыс сақталмағанын білдіреді.

5. Ылғалдылық деңгейі

Құс еті құрамында көп ылғал болуы мүмкін. Бірақ тым көп суы бар ет оның сапасының төмен екенін көрсетеді, себебі су қосылған еттің массасы артып, дәмі нашарлайды. Еттің ылғалдылығы мен құрғақтық деңгейі дұрыс сақталуымен байланысты.

Құс етінің органолептикалық көрсеткіштері

Құс етінің органолептикалық қасиеттері оның дәмі, иісі, текстурасы және дәмдік сапаларына қатысты. Органолептикалық көрсеткіштерді бағалау арқылы өнімнің тұтынушыға қаншалықты ұнайтынын және оны қалай жақсартуға болатынын анықтауға болады.

- Дәмі. Құс етінің дәмі оның жасанды немесе табиғи қасиеттерін көрсетеді. Жаңа еттің дәмі өзіне тән болады, бұл оның табиғи және қанық дәмін сипаттайды. Құс етін ұзақ уақыт сақтаса, дәмі өзгереді және жағымсыз дәмдер пайда болуы мүмкін.

- Иісі. Құс еті жаңа болса, оның иісі нәзік әрі жағымды болады. Бұзылған немесе дұрыс сақталмаған құс етінде жағымсыз иістер болуы мүмкін, олар адам ағзасына қауіп төндіреді.

- Текстурасы. Құс етінің құрылымы оның жұмсақтығын немесе қаттылығын анықтайды. Жаңа еттің текстурасы тығыз әрі жұмсақ болуы тиіс. Бұзылған ет тым жұмсақ немесе өте қатты болып, тұтынушыға жағымсыз әсер етуі мүмкін.

Құс етінің сапасын жақсарту әдістеріне тоқталсақ

Құс етінің сапасын жақсарту үшін бірқатар әдістерді қолдануға болады. Олар сақтау жағдайларын, қоректендіруді және өңдеу технологияларын қамтиды.

Құс етін дұрыс сақтау

Құс етінің сақталу мерзімі оның сапасына әсер етеді. Еттің ұзақ уақыт сақталуы оның дәмін, құрылымын және микробиологиялық қауіпсіздігін төмендетеді. Құс етін +2 °C ден +4 °C дейінгі температурада сақтау керек. Бұл температура микроорганизмдердің өсуін баяулатып, еттің жаңа калпын ұзақ сақтауға мүмкіндік береді.

Маринадтау және тұздау

Құс етінің сапасын жақсарту үшін оны маринадтау немесе тұздау әдістері жиі қолданылады. Бұл әдіс еттің жұмсақтығын арттырып, дәмін жақсартады. Маринадтарда пайдаланылатын қышқылдық компоненттер (қышқыл сүт өнімдері, лимон шырыны немесе сірке суы) еттің текстурасын жұмсартып, оны дәмді етеді.

Құс тұқымдарын дұрыс таңдау

Құс етінің сапасы ең алдымен оның тұқымына байланысты. Асыл тұқымды құстардан алынған ет, әдетте, жақсы сапалы болады. Құс тұқымдарын дұрыс таңдау етіне тән дәм мен құрылымды жақсартады.

Қоректендіруді реттеу

Құс етінің сапасына құстардың қоректенуі елеулі әсер етеді. Құс жақсы тамақтанса, оның еті де сапалы әрі дәмді болады. Қоректендіруде құрамында табиғи антиоксиданттар мен витаминдер бар жем-шөп қолдану маңызды.

Жылдам өңдеу және тоңазыту

Құс еті союдан кейін мүмкіндігінше тез арада өңделіп, тоңазытылуы тиіс. Тоңазытылған ет оның микробиологиялық қауіпсіздігін сақтап, дәмінің өзгеруін болдырмайды.

Ыстау және ыстық түтінде пісіру

Құс етін ыстап пісіру немесе ыстық түтінде ұстау оның дәмін және сақтау мерзімін арттыруға көмектеседі. Бұл әдістер арқылы етте ерекше дәм мен хош иіс пайда болады.

Қорытынды: Құс еті – адам ағзасы үшін аса пайдалы тағам, себебі оның құрамында жоғары сапалы белоктар, майлар, витаминдер мен минералдар бар. Оның тамақтану құндылығы мен тиімділігі әсіресе денсаулыққа пайдалы болып табылады, өйткені құс еті диеталық өнім ретінде көпшілік үшін қолайлы. Бірақ, құс етінің сапасы мен органолептикалық көрсеткіштері тағамның барлық тұтынушылық қасиеттерін анықтайды. Осы тұрғыдан алғанда, құс етінің сапасын анықтайтын бірнеше факторлар маңызды рөл атқарады.

Құс етінің сапасы оның химиялық құрамымен, физикалық құрылымымен, микробиологиялық қауіпсіздігімен, түсі мен текстурасымен тығыз байланысты. Оның құрамында аминқышқылдары мен маңызды витаминдер бола отырып, еттің сыртқы көрінісі мен консистенциясы да оның жаңа немесе бұзылғанын айқындайды. Егер еттің түсі біркелкі болмаса, оның қаттылығы немесе жұмсақтығы өзгерсе, онда бұл сақталу мерзімінің бұзылуына немесе дұрыс сақталмағанына көрсеткіш болады.

Органолептикалық көрсеткіштер, оның ішінде дәмі, иісі, текстурасы, хош иісі тұтынушының өнімге деген қатынасын көрсетеді. Құс етінің жаңа болуы, оның дәмі мен хош иісінің жағымды болуы, сондай-ақ құрылымының тығыз әрі жұмсақ болуы оның жоғары сапасының дәлелі болып табылады. Ал бұзылған, дұрыс сақталмаған немесе жарамдылық мерзімі өткен етте жағымсыз иістер мен дәмдер пайда болуы мүмкін, бұл оның сапасының төмендеуін көрсетеді.

Жалпы алғанда, құс етінің сапасын жақсарту үшін оны өндіруден бастап, тұтынушыға дейінгі барлық кезеңдерде сапаны бақылау мен талаптарды сақтауды қамтамасыз ету керек. Бұл – өндірістің және тұтынудың жоғары деңгейін қолдайтын бірқатар маңызды аспектілер. Сонымен қатар, құс еті – экологиялық және денсаулыққа пайдасы бар тағам болып табылады, сондықтан оның сапасын жақсартуға бағытталған жаңа әдістер мен технологиялар маңызды орын алады.

Құс етінің сапасы мен органолептикалық көрсеткіштерін жақсарту үшін барлық факторларға, соның ішінде еттің сақталуына, өңдеу әдістеріне, қоректендіруге және тұқым таңдауына мән беріп, барлық кезеңдерде сапаны бақылауды күшейту қажет. Бұл әдістер тек тұтынушылардың талғамын қанағаттандырып қана қоймай, сонымен қатар өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және нарықта жоғары сұранысқа ие болуға мүмкіндік береді. Құс етін өндірісте қолданылатын жоғары стандарттар мен технологиялар арқасында, бұл өнімнің сапасын ұзақ мерзім бойы сақтауға және тұтынушылардың сенімін арттыруға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Т. С. Әбдісәліқов, Б. Қ. Сүлеев, Д. Қ. Жақсыбеков. Құс шаруашылығы: теория және тәжірибе. Алматы: Қазақ университеті, 2017.
2. Ш. Қ. Ерболат, Ә. Б. Исақова. Құс етінің сапасын зерттеу. Жануарлар мен құс өнімдерінің биотехнологиясы. Астана: Мәдениет, 2016.
3. Ф. В. Вайсман, В. В. Глушков. Құс етін өңдеудегі жаңа әдістер. Мәскеу: Аграрлық университет, 2018.
4. М. Л. Морозова, Л. П. Иванова. Құс етінің сапасы мен органолептикалық көрсеткіштері. Ветеринария мен мал шаруашылығы, 2020.
5. G. D. H. Lister. Poultry Meat Processing. Springer, 2015.
6. N. S. Nair, P. N. Jha, S. P. B. Thirumalachar. Quality Control in Poultry Processing. Poultry Science Reviews, 2019.
7. К. А. Кемалбеков, М. Р. Бейсенбеков. Құс өнімдерін өңдеу технологиясы. Алматы: Қазақ университеті, 2020.
8. J. L. Pomeroy. Meat Quality: Its Biological Basis. London: Academic Press, 2017.
9. T. R. S. R. Prabhakar. Improving Poultry Meat Quality. Springer, 2018.
10. S. P. Bratcher, S. W. Billings, R. A. Eldridge. Enhancing Poultry Product Quality. Poultry Science, 2016.
11. F. A. H. El-Bushra. Poultry Meat Safety and Quality. International Food Quality and Safety, 2021.
12. K. A. Nair, M. S. Ghimire. Application of Technology in Poultry Processing. Poultry Science Handbook, 2019.
13. J. M. Young. Consumer Preferences in Poultry Meat. Meat Science, 2022.
14. Z. K. Urazbaev, T. N. Sabirov. Құс етінің биотехнологиясы мен сапасы. Қостанай: Қостанай университеті, 2015.
15. P. L. Smith, M. R. Smith. Poultry Product Innovations and Market Development. Poultry Products Marketing, 2018.
16. V. J. Singh, M. S. M. Umesh, P. L. Sharma. Advances in Poultry Meat Processing. Journal of Poultry Science, 2021.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-40-45

БАЛЫҚ ЖӘНЕ БАЛЫҚ ӨНІМДЕРІНІҢ САПАСЫ

ЖЕҢІС ӘМИНА ЕРКІНҚЫЗЫ

Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінің колледжінің
Стандарттау, метрология және сертификаттау мамандығының 3 курс студенті

МЫРЖИЕВА АСЕМ БЕКБОЛАТОВНА

Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінің колледжі
PhD, Алматы қаласы, Қазақстан

Аннотация. Балық және теңіз өнімдері-адамға өте жұғымды және пайдалы тағамдар. Еліміздің суларында балықтың мыңнан астам түрлері тіршілік етеді, оның 250 түрі ауланады. Балық – адам үшін қажетті белокқа бай тағам көзі. Оның еті, уылдырығы, ал кейбір түрінің терісі де пайдаланылады, олардан балық майы алынады. Майлылығына қарай балықты төрт топқа бөледі: арық майлылығы 3%-ға дейін, майлылығы орташа көрсеткіші 3-8%, майлы 8-20%, өте майлы 20-30%. Балықтар — хордалылар типінің жақтылар тобына жататын омыртқалы су жануарлары. Балықтардың 22000-нан астам түрі бар деп есептеледі. Олардың үштен бір бөлігі тұщы суда өмір сүреді. Балықтар үш топқа бөлінеді: жақсыз (миксина сияқты), шеміршекті (акулалар және тұтасқанаттар) және ең үлкен топты құрайтын сүйекті балықтар. 20 мыңнан астам түрі белгілі, олардың 97 – 98%-ы сүйекті балықтарға жатады, қалғандары шеміршекті балықтар. Қазақстанда 180-дей түрі мен түр тармақтары кездеседі.

Жоғары сапалы балық өнімдерін қамтамасыз ету маңыздылығын асыра айту мүмкін емес. Балық өнеркәсібінде ол ең жаңа және қауіпсіз балықтардың аулап ғана емес, өңделуінде мән беру керек. Балық өңдеушілер мен дистрибьюторлар үшін бұл балық өнімдерінің дәмі, құрылымы және қауіпсіздігі бойынша ең жоғары стандарттарға сәйкес келетініне кепілдік береді, осылайша тұтынушылардың сенімін арттырады және бәсекеге қабілеттілікті сақтайды. Бұл техникалық реттеу одақ аумағында шығарылатын балық өнімдері қауіпсіздігінің талаптарын орындауды міндеттейді. Балық өнімдерінің еркін айналымда болуын қамтамасыз ету үшін өнім өндіру, орау, таңбалау, сақтау, тасымалдау, сату үдерістерінің талаптарын орындау қажет. Өңделіп, мұздатылған балық өнімінде судың салмағы 7 пайыз, өңделмеген балық өнімінде судың салмағы 14 пайыздан аспауы тиіс.

Кілттік-сөздер: балық, балық-өнімдері, майлылығы, өндеушілер, қауіпсіздік, техникалық реттеу, талаптар.

«Балық және балық өнімдерінің қауіпсіздігіне қойылатын талаптар» техникалық регламентін бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 19 мамырдағы № 743 Қаулысы бекітіліп (2011.28.04. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) қосылған болатын. Балық өнімдерін өткізу кезінде өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін растайтын құжаттама (сертификат немесе сәйкестік декларациясы, сапа сертификаты) қажет. «Тағамдық өнімдерді таңбалауға қатысты» талаптарына сәйкес келетін таңбалаудың болуы міндетті шарт болып табылады.

Құжат тауар айналымындағы балық өнімінің барлық кезеңіндегі қауіпсіздігін қадағалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, тұтынушыларды қорғауға бағытталған. Техникалық реттеудің талабына жауап бермейтін балық өнімдері одақ мемлекеттерінің дүкен сөрелеріне жіберілмейді. Құрамына химиялық заттар қосылған адам денсаулығына зиян келтіретін өнімдердің дүкендерге шығарылмайды. Ал балалар тағамына келетін болсақ кәсіпорын балаларға ұсынылатын балық өнімін арнайы цехтарда немесе технологиялық желілерде өндіруі қажет. Балалар үшін балық өнімін нөндіру кезінде фосфат тәрізді химиялық заттар пайдалануға болмайды. Кесілмеген балықтар үшін оны өндіру, алу, өндіру ауданы туралы

мәліметтер, балық өнімдерінің құрамы және олардың тағамдық құндылығы туралы мәліметтер (өнімнің калориялығы, ақуыздардың, майлардың, көмірсулардың, витаминдердің, макро- және микроэлементтердің мөлшері), өнімдердің салмағы немесе көлемі, өндірілген күні және орау күні, балық өнімдерінің (тірі балықтан басқа) жарамдылық мерзімі және сақтау шарттары туралы мәліметтер, балық өнімдерін мұздату (салқындату) туралы мәліметтер, пайдалану арқылы алынған компоненттердің болуы туралы мәліметтер балық өнімдеріндегі генетикалық түрлендірілген организмдер. Өнімнің таңбалауында балық өнімдерінің Техникалық регламенттер талаптарына сәйкестігі ЕАС белгісі болуы керек. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, сіз жоғары сапалы және қауіпсіз балық өнімдерін оңай таңдай аласыз. Өзіңіздің және жақындарыңыздың денсаулығын сақтау үшін осы ережелер мен ұсыныстарды орындауды ұсынамыз.

Өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін растайтын құжаттары болуы, өнімдердің тауарлық көршілігін қатаң сақтауға, тоңазытқыш жабдықтарында өнімді сатудың температуралық жағдайларын бақылау үшін жапсарлас салынған немесе тұрмыстық термометрлер болуы мен өнімдерді таңдау кезінде қаптаманың тұтастығын, шығарылған күні, сатудың соңғы мерзімі туралы қажетті ақпараттың болуы және өнімнің таңбалануындағы заттаңбаның анық, түсінікті, жеңіл оқылатын және өнім туралы шынайы ақпаратты қамтуы қажет.

Балық және балық өнімдерін өткізу адамның денсаулығы мен өміріне арналған өнімдердің және қоршаған ортаның қауіпсіздігін қамтамасыз ететін ветеринария, денсаулық сақтау, тамақ өнімдері мен сауда қызметіндегі нормативтік құқықтық актілерге сәйкес жүргізілуі керек. Балық және балық өнімдеріндегі микробиологиялық және паразитологиялық контаминация мен химиялық ластауыштардың, уытты элементтердің, пестицидтердің, радионуклидтердің, басқа да зиянды заттар мен олардың қалдықтарының, азық қоспалары мен гендік инженерия өнімдерінің құрамы Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау және ветеринария саласындағы заңнамасында белгіленген деңгейден аспауы тиіс.

Балық және балық өнімдеріндегі микробиологиялық және паразитологиялық контаминация мен химиялық ластауыштардың, уытты элементтердің, пестицидтердің, радионуклидтердің, басқа да зиянды заттар мен олардың қалдықтарының, азық қоспалары мен гендік инженерия өнімдерінің құрамы, адам денсаулығы үшін қауіпті гельминттер мен олардың құрттары Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау және ветеринария саласындағы қолданыстағы нормативті құқықтық актілермен бақыланады.

Мұздатылған балық және балық өнімдерін өндіру кезінде мынадай талаптар орындалуы тиіс: мұшелеу учаскесі ауызсумен немесе таза сумен қамтамасыз етілуі тиіс. Мұздату -30 С-тан жоғары емес температурада өнімнің қабатына жеткенге дейін -18 С-тан жоғары емес температурада жүргізіледі. Мұздатуды табиғи жағдайда балық ауланған орында табиғи жағдайда -12 С-тан жоғары емес температурада мұзды, жақсы желдетілген алаңда немесе желдің өтінде жүргізуге болады. Балық және тамақ өнімдерін тасымалдауға арналған көлік құралдары мен контейнерлер белгіленген температуралық режимді сақтауға және есепке алуға мүмкіндік беретін құралдармен жабдықталған. Көлікті және (немесе) тұтынушылық қаптаманы пайдаланбай үйіп алып тасымалдауға жол берілмейді. Көлік құралдары мен контейнерлердің жүк бөліктері үнемі жуылып, дезинфекциялануы керек. Көліктің ішкі беттері тегіс, тазалауға және дезинфекциялауға оңай болуы керек.

Балық және балық өнімдерінің сапасы – бұл көптеген физикалық, химиялық және микробиологиялық қасиеттердің үйлесімділігі, олардың тұтынушыларға қауіпсіз, жоғары тағамдық құндылығы бар және органолептикалық қасиеттері жақсы болуын қамтамасыз етеді. Бұл сапаны анықтайтын бірнеше негізгі аспектілер мен факторлар бар. Балықтың физикалық қасиеттері оның жаңа және жақсы сапалы болуын бағалауда шешуші рөл атқарады. Бұл қасиеттерге мыналар жатады:

Түсі жаңа балықтың түсі әртүрлі болуы мүмкін, бұл оның түріне байланысты. Бірақ жалпы алғанда, балықтың еті ашық, жарқын және біркелкі болуы керек. Еттің түсінің бозаруы немесе қараюы балықтың ұзақ сақталуынан немесе бұзылуынан хабар береді. Құрылымы мен

серпимділігі балықтың еті серпимді және тығыз болуы керек. Егер балықтың еті жұмсарған болса немесе басым бөлігінде майысқан жерлер болса, онда бұл балықтың ескіргенін немесе бұзылғанын көрсетеді. Жаңа балықты басып көргенде оның бұлшық еті өз орнына қайтып келуі тиіс. Сонымен қатар, қабығы мен сүйектері дұрыс құрылымдалған және орнықты болуы керек. Иісі жаңа балықтың иісі таза, тұщы, немесе теңізге тән болуы керек. Егер балықта жағымсыз немесе қышқыл иіс болса, онда бұл оның бұзылғандығын немесе дұрыс сақталмағандығын білдіреді. Бұзылған балықтың иісі өткір, аммиак немесе басқа да жағымсыз иістерді шығарады.

Химиялық қасиеттері балықтың тағамдық құндылығын және қауіпсіздігін анықтайды. Мұнда бірнеше маңызды факторлар бар:

Протеиндер мен аминқышқылдар балықтың құрамында сапалы протеиндер көп болады, оның ішінде ағза үшін маңызды аминқышқылдары, әсіресе лейцин мен метионин бар. Бұл аминқышқылдары бұлшық еттер мен жасушалардың құрылымы үшін маңызды болып табылады. Жаңа балықтың құрамында жоғары сапалы протеиндер болады, бірақ ескі немесе дұрыс сақталмаған балықта бұл құрам төмендеуі мүмкін. Майлар балықтың құрамындағы майлар да өте маңызды. Балықтағы омега-3 май қышқылдары (ЕРА және DHA) оның денсаулыққа пайдалы әсерін арттырады. Балықтың қанықпаған майлары жүрек-қан тамырлары жүйесін қолдайды, холестерин деңгейін төмендетеді. Сондай-ақ, егер балықтың майы тым көп немесе өзгерген болса, онда оның сапасы төмендеген деп санауға болады. Қартаю немесе дұрыс сақталмаған балықтың майы тотығуға ұшырайды, бұл оның дәмін және қауіпсіздігін бұзады. Ауыр металдар мен химиялық қоспалар балықтар табиғи ортада ауыр металдар мен пестицидтерге ұшырай алады. Сынап, қорғасын, кадмий сияқты ауыр металдар балықтарда жиналып қалуы мүмкін, бұл адам денсаулығына зиянды әсер етеді. Сондықтан балықтардың өндірілген ортасы және экологиялық жағдайы маңызды рөл атқарады. Жаңа балықтарда ауыр металдардың деңгейі төмен болуы тиіс, ал ескірген балықтарда бұл заттардың концентрациясы артуы мүмкін.

Балықтың микробиологиялық қауіпсіздігі де өте маңызды. Дұрыс сақталмаған немесе ескі балықтарда микроорганизмдер көбейіп, патогенді бактериялар мен вирустардың көбеюіне себеп болуы мүмкін. Бұл тағамның қауіпсіздігіне қатер төндіреді. Патогенді микроорганизмдер балықта патогенді бактериялар (сальмонелла, листерия, ішек таяқшасы сияқты) пайда болуы мүмкін. Егер балық дұрыс өңделмесе немесе сақтау кезінде температураның дұрыс сақталмағаны байқалса, онда микроорганизмдер тез көбейіп, тағамдық улануға себеп болуы мүмкін. Гигиеналық стандарттар балық өнімдерін өндіру кезінде барлық санитарлық-гигиеналық талаптар сақталуы тиіс. Өндірістік ортадағы тазалық, балықты өңдеу кезінде жұмысшылардың жеке гигиенасы, құрал-жабдықтардың тазалығы маңызды рөл атқарады. Балықты ұстау, өңдеу және орау кезінде санитарлық стандарттарға сәйкес болу қажет.

Балық өнімдері тұтынушыға ыңғайлы және сапалы түрде ұсынылуы тиіс. Бұл орайда бірнеше аспектілерді атап өтуге болады: Өнімнің таңбалануы мен сертификаттау балық және балық өнімдерінің сапасын дәлелдейтін сертификаттар мен таңбалау маңызды. Өнімнің қайдан шыққаны, қандай стандарттарға сәйкес жасалғаны, сақтау мерзімі мен шарттары туралы ақпараттар тұтынушыға қажет. Пакеттегі ақпарат балық өнімдерінің пакетіндегі ақпарат тұтынушыларға өнімнің сапасы мен қауіпсіздігі туралы хабар береді. Этикеткаларда өнімнің түрі, сақтау мерзімі, шығу тегі, құрамындағы қосымша қоспалар мен зиянды заттар туралы ақпарат болуы керек.

Балықтар екі негізгі топқа бөлінеді:

1. Теңіз балықтары – треска, скумбрия, лосось, тунец және т.б.
2. Тұщы су балықтары – сазан, форель, шортан, жайын және т.б. Әр балықтың құрамындағы қоректік заттар әртүрлі, сондықтан олардың адам денсаулығына тигізетін пайдасы да өзгеше.

Балық аулау құрал-жабдықтары – мұхит, теңіз, көл, өзен, т.б. су алаптарынан балық аулауға арналған құралдар мен жабдықтар. Оған трал, сүзекі, қалталы жылымдар, ығызбай және құрма аулар, қабадан, қармақ, жарық түсіріп аулайтын құралдар мен электр қондырғылары жатады. Ертеде балықты сүңгі, шанышқы, гарпун (ұшы тастан, сүйектен, темірден жасалған), қаза (қамыстан тоқып таяз суларға салынады), т.б. құралдармен, түнде – буылған қамыстан жаққы жағып та аулаған. Кейін синтетикалық материалдардан тоқылған құралдар кеңінен пайдаланыла бастады. Балық аулау құрал-жабдықтары балық түрлерінің мекеніне, ерекшеліктеріне сай жасалынады.

Балық өнімдерін сатуға рұқсат етілмейді:

- улы балықтар тұқымдасынан өндірілген;
- органолептикалық көрсеткіштері (түсі, иісі, консистенциясы) бойынша тұтынушылық қасиеттерге сәйкес келмейді;

- мұздатылған, өнімнің қалыңдығы минус 18 °C жоғары температурада;

- сақтау кезінде жібітуге ұшырайды;

- адам денсаулығына қауіпті биотоксиндер бар.

Балық өсіру – балық шаруашылығының балықтарды жерсіндіретін, олардың жаңа тұқымын шығаратын, қоректендіретін, судағы қорын молайтып, сапасын арттыратын саласы. Балық негізінен табиғи сулар мен тоғандарда өсіріледі. Табиғи суда балық өсіру – өзен, көл, су қоймалары мен теңіздердегі балық түрлерінің сапасын арттыруға және оның қорын молайтуға бағытталған. Адамның іс-әрекетінің нәтижесінде (мысалы, су құрылыстарының салынуы, судың ластануы, т.б.) табиғи сулардағы балықтардың өсіп-өнуі нашарлап, тіпті кейбір түрлерінің жойылуына апарып соқты, сондықтан олардың өсіп-өнуін қамтамасыз ету, сапалы балық түрлерін көбейту сияқты жұмыстардың қажеті туды. Адам әрекетінің кері ықпалы, әсіресе, жартылай өткінші (көксерке, тыран, сазан, торта, т.б.) және өткінші балықтарға (бекіре тәрізділердің, албырттардың көпшілігі, т.б.) қатты тиді. Жартылай өткінші балықтар көлдерде, өзендерде және оның сағасында, ал өткінші балықтар теңіздерде тіршілік етіп, уылдырығын шашу үшін өзен арнасымен жоғары өрлейді. Балықтардың өрлеу жолында кездесетін кедергілер жойылады; мысалы, жыртқыш балықтар ауланады, жыртқыш сүтқоректілер мен құстар үркітіледі, уылдырық шашатын балықтарды аулау уақытша тоқтатылады. Сондай-ақ суда балық жемінің мол болуы мен судың тазалығы қадағаланады. Балық уылдырық шашатын жерлер табиғи қалпында сақталуы керек. Көктемгі су тасқынынан өзен жайылымдарында майда шабақтардың біразы қалып қояды да, су тартылғаннан кейін қырылып қалады. Мұны болдырмау үшін арнайы канал қазылып, шабақтар өзен-көлдерге ағызылады немесе шабақтар ауланып, өзенге қолдан жіберіледі. Кәсіптік маңызы бар балық түрлерінің әр түрлі себептерден табиғи көбеюі жоғары деңгейде болмаса, олардың шабағы қолдан өсіріліп, есейген соң, табиғи суға жіберіледі. Балық ауланатын сулардағы ихтиофаунаның сапасын арттыру үшін кәсіптік маңызы бар балық түрлерін жерсіндіреді. Мысалы, кезінде Каспийге Қара теңізден кефал, Аралға Балтық теңізінен салака, Қара теңізден камбала, Аралдан Балқаш көліне арал бекіресі мен қаязы, т.б. әкелінген. Тоғанда балық өсіру, арнайы қазылған су қоймаларында жүргізіледі, сондықтан мұндағы балықтар ұрықтануынан бастап үлкейгенге дейін адамның бақылауында болады. Тоған шаруашылықтарында ежелгі тұқыдан басқа көптеген балық түрлері (ақ амур, дөңмандай, табан, оңғақ, бахта (форель), бестер, т.б.) өсіріледі. Балықтарды қоректендіру үшін құрама азық қолданылады. Қазақстанда жалпы аумағы үш мың гектардай тоғыз тоған шаруашылығы (Алматы, Шығыс Қазақстан, Павлодар, Қызылорда облысында), он үш питомник және бірнеше арнаулы шаруашылықтар (Атыраудағы бекіре шабағын өсіретін шаруашылық, т.б.) бар.

Ең алдымен, балықтың балғындығын анықтау керек, атап айтқанда:

1. Балықтың терісі етке тығыз орналасуы керек, жылтыр және серпімді болуы керек.
2. Балықтағы қабыршақ жылтыр және бүлінбеген болуы керек, егер қабыршақ түсіп кетсе, балық жаңа емес.

3. Жаңа піскен балықтардың көздері ашық және жылтыр, бұлыңғыр көздер оның жаңа емес екенін көрсетеді.

4. Стейк еті құрғақ және сарғыш болмауы керек, жаңа піскен балықтың еті тығыз және ылғалды болады.

5. Жаңа піскен балықтардың желбезектері қызғылт түсті, ал қарында балықтың балғындығын көрсететін қан дақтары болуы керек.

6. Егер балықтың ақ ет сорттары болса (камбала, хек, қаңбақ және т.б.) оның терісі тегіс, қатпарсыз, етке тығыз іргелес, құрсағында сары аймақтар болмауы керек.

7. Қызыл балық (қызғылт лосось, форель, ақ балық және т.б.), оны алған кезде ол серпімді болып қалуы керек, майысып, салбырап қалмауы керек, көздері дөңес және жарқын болуы керек.

8. Жақсы балықтың иісі теңіз немесе балшық сияқты. Ескірген өнімдерде айқын балық иісі бар (кейде аммиак иісі бар). Балық өнімдерін сатып алу кезінде сауда нүктесінің санитарлық-техникалық және гигиеналық жағдайына, қызметкерлердің жеке гигиена ережелерін сақтауы үшін жағдайдың болуына, санитарлық киіммен қамтамасыз етілуіне назар аударыңыз. Егер бұл базар (сауда шатыры) болса, оны қоршау керек, балық пен теңіз өнімдерін мұзы бар сөрелерде немесе тоңазытқыш камераларда сақтау керек. Балық өнімдерін жабдықталмаған сауда орындарынан сатып алмаңыз. Балық өнімдерін өткізу кезінде өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін растайтын құжаттама (сертификат немесе сәйкестік декларациясы, сапа сертификаты) қажет.

Қорытынды: Сапасына күмән келтіретін нақты белгілері бар, консистенциясы бұзылған, олардың қауіпсіздігін, шыққан жерін және сапасын растайтын ілеспе құжаттары жоқ, жарамдылық мерзімі белгіленбеген немесе біткен, сондай-ақ балық және балық өнімдерінің қасиеті мен таңбалануы Қазақстан Республикасының тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі және техникалық реттеу саласындағы заңнамасының талаптарына сәйкес келмесе өнім шықпайды. Балық өнімдері дұрыс тамақтану мен денсаулықты жақсартудың маңызды бөлігін құрайды, бірақ оларды дұрыс таңдап, экологиялық және санитарлық нормаларға сай пайдалану қажет. Балық және балық өнімдерінің сапасы тек оның жаңа болуы мен органолептикалық қасиеттеріне ғана емес, сонымен қатар оның тағамдық құндылығы, химиялық қауіпсіздігі мен микробиологиялық тазалығы, сондай-ақ сақтау және өңдеу шарттарына байланысты. Осы факторларды ескеру арқылы балықтың сапасын анықтап, тұтынушылар үшін қауіпсіз әрі пайдалы өнім ұсынуға болады.

ПАЙДАЛЫНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Диханбаева Ф.Т. Джетписбаева Б.Ш. Матибаева А.И/ Азық-түлік өнімдерінің сапасын бақылау және ұйымдастыру: Оқу құралы Алматы:Ату 2014;
2. ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі;
3. Балық консервісінің тағамдық құндылығын арттыру үшін қызыл бұршақты қосу / М. С. Тулиева, А. М. Мади.
4. Балық және балық өнімдерінің қауіпсіздігіне қойылатын талаптар:<https://ozgerikir.kz/?p=5896>
5. Азық-түлік өнімдерінің сапасы және қауіпсіздігін бағалау/ А.А. Жельдыбаева, А.Б. Тоқтамысова, С.Т. Азимова, Г.О. Бугубаева - Алматы:2019
6. Жанұзақов С.Қ., Баймұқанова Б.А. Балық шаруашылығы негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.
7. Әбдиев Н.А., Құрманғалиева Р.Т. Азық-түлік өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігі. – Алматы: Экономика, 2020.
8. Дүйсенбеков С.А. Балық және балық өнімдерін сақтау және өңдеу технологиясы. – Астана: Фолиант, 2017.
9. Төлеуов Е.М., Сүлейменов Б.Ш. Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі мен сапасын бақылау. – Алматы: Бастау, 2019.
10. Қазақстан Республикасының техникалық регламенттері:«Балық және балық өнімдерінің қауіпсіздігі» (ҚР СТ 1179-2018). «Тамақ өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігі туралы» ҚР Заңы.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-46-50

ТАУЫҚ ЕТІНІҢ САПАСЫН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ

САТАН АҚЖАН БЕРІКҚЫЗЫ
ӘЛІҚҰЛОВ НҰРПЕЙІС МАРАТҰЛЫ

Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінің колледжінің
Стандарттау, метрология және сертификаттау мамандығының 3 курс студенттері

МЫРЖИЕВА АСЕМ БЕКБОЛАТОВНА

Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінің колледжі
PhD, Алматы қаласы, Қазақстан

Аннотация. Тауық еті – әлемдегі ең танымал және қолжетімді ет түрлерінің бірі. Оның сапасы мен тағамдық құндылығын жақсарту үшін арнайы әдістер қолданылады. Бұл әдістер өндіріс сатысында да, өңдеу және сақтау кезеңдерінде де маңызды рөл атқарады. Тауық етінде (күрке тауық еті де өте ұқсас болып келеді) дәнекер тіндер өте аз болып келетіндіктен, көбіне нәзік әрі жұмсақ болады. Құс етінің ақуызында сирек кездесетін қышқылдар және қанықпаған май қышқылдары көп. Олар тез ериді, өте сіңімді, асқазан-ішек жолында тез қорытылады. Құс етінің құрамында В, Н, РР дәрумендері, калий, магний, натрий, темір, фосфор, мырыш, кальций, мыс секілді минералды заттар бар.

Кілттік-сөздер: Тауық еті, сапаны арттыру, өңдеу әдістері, тауық өсіру, азықтандыру, еттің сапасы, сақтау технологиясы, құс шаруашылығы, өнімділік, дұрыс сақтау, тауық етінің құрылымы.

Тауық өсіру әдістері: Тауық еті өндірісінің алғашқы қадамы – құсты өсіру. Бұл процесс бірнеше әдіспен жүзеге асырылады. Өндірістік (индустриалды) өсіру: Ірі құс фабрикаларында тауықтар арнайы технологиялармен өсіріледі. Жабық ғимараттарда өсіріледі – температура, жарық және ылғалдылық деңгейі қатаң бақыланады. Құрама жеммен қоректенеді – қажетті дәрумендер мен минералдар беріледі. Жылдам өседі – кейбір жағдайларда тауықтардың тез салмақ жинауы үшін арнайы қоспалар беріледі.

Артықшылықтары: Жоғары өнімділік, төмен шығын, қолжетімді баға.

Кемшіліктері: Кейбір жағдайларда антибиотиктер мен өсу стимуляторлары қолданылуы мүмкін, тауықтар табиғи ортада еркін жүрмейді.

1. Тауықтың сапалы тұқымын таңдау. Тауық етінің сапасы құстың тұқымына байланысты. Өнімділігі жоғары және жақсы ет құрылымына ие тұқымдарды таңдау маңызды. Негізгі факторлар: Жылдам өсетін және етті көп беретін тұқымдарды өсіру (бройлерлер); Құс азығының құрамы мен сапасы; Генетикалық іріктеу арқылы еттің сапалық сипаттамаларын жақсарту.

2. Құсты дұрыс азықтандыру. Тауықтың ет сапасы оның азығына тікелей байланысты. Азықтың сапасын жақсарту үшін: Ақуыз, дәрумендер мен минералдарға бай жем пайдалану; Гормонсыз және табиғи азық беру; Омега-3 май қышқылдары бар тағам қоспаларын қолдану; Суық немесе лас су бермеу (таза және минералды құрамы дұрыс су қолдану).

3. Тауық өсіру жағдайларын жақсарту. Құстың өсуіне қолайлы орта жасау оның етінің сапасына әсер етеді. Негізгі талаптар:

- Таза және кең қора;
- Құс ауруларын болдырмау үшін гигиеналық жағдайларды сақтау;
- Құстарға табиғи күн сәулесін жеткілікті мөлшерде түсіру немесе жасанды жарықтандыру;

- Қозғалыс мүмкіндігін шектеу арқылы бұлшық еттің қатайып кетуін болдырмау.

4. Тауық етін өңдеу сапасын жақсарту. Етті өңдеу әдістері оның балғындығы мен тағамдық құндылығын сақтауға көмектеседі. Өңдеу әдістері: Қолданылатын судың сапасын

қадағалау; Вакуумдық орау технологиясын қолдану; Сақтау температурасын дұрыс орнату (тауық еті үшін 0°C-4°C аралығы ең тиімді); Химиялық консерванттарсыз сақтау әдістерін қолдану.

5.Тауық етінің сапасын анықтау әдістері. Тұтынушылар үшін тауық етінің сапасын бағалау маңызды. Сапалы еттің белгілері:

- Түсі:Балғын тауық еті ашық қызғылт немесе ақшыл болады;
- Иісі:Жағымсыз иіс болмауы тиіс;
- Консистенциясы:Серпімді және сәл ылғалды құрылымды болуы керек;
- Беті: Жылтыр, құрғақ емес және жабысқақтық болмауы тиіс. Кеңес:Егер ет тым жұмсақ немесе жабысқақ болса, ол дұрыс сақталмағанын немесе сапасы төмен екенін білдіреді.

6.Табиғи консерванттар мен сапаны сақтау әдістері. Тауық етін ұзақ сақтап, оның сапасын төмендетпеу үшін табиғи әдістер қолданылады. Әдістер:Вакуумда сақтау; Лимон қышқылы, тұз және табиғи шөптермен өңдеу; Жоғары қысымды пастерлеу технологиясын пайдалану; Сақтау температурасын қатаң бақылау.

Тауық етінің органолептикалық көрсеткіштері:Органолептикалық көрсеткіштер – өнімнің сапасын адамның сезім мүшелері (көру, иіс сезу, дәм, сипап сезу) арқылы бағалау әдісі. Тауық етінің сапасын анықтау үшін келесі органолептикалық көрсеткіштерге назар аударылады:

1.Сыртқы түрі және түсі:Жаңа піскен тауық еті біртекті, ашық қызғылт немесе ақшыл-қызғылт түсті болуы керек. Қараю, көгеру, дақтардың болуы – өнімнің сапасыз немесе бұзылғанын көрсетеді. Терісі жылтыр, таза, сәл ылғалды болуы қажет, бірақ тым жабысқақ немесе құрғақ болмауы тиіс.

2.Консистенциясы (құрылымы):Балғын тауық етінің құрылымы тығыз, серпімді болады. Саусақпен басқан кезде ет тез бастапқы қалпына келуі керек. Егер ет жұмсақ, былжыраған немесе тым қатты болса – бұл өнімнің ескі немесе дұрыс сақталмағанын білдіреді.

3.Иісі:Жаңа тауық етінің әлсіз, жағымды, табиғи ет иісі болуы тиіс. Қышқыл, өткір, шірік немесе бөтен иістердің болуы – еттің бұзылғанын көрсетеді.

4.Дәмі:Пісірілген тауық еті жағымды, жеңіл тәтті дәмге ие болуы керек. Егер ащы, қышқыл немесе бөтен дәм байқалса, өнімнің сапасы төмен немесе бұзылған.

5.Майдың жағдайы:Сапалы тауық етінің майы ашық сары немесе ақ түсті, жұмсақ құрылымды болады. Қараңғы, сарғыш немесе жабысқақ май – ескірген өнімнің белгісі.

6.Сәл бөлуі (кескендегі жағдайы):Балғын тауық етін кескенде, одан мөлдір немесе аздап қызғылт түсті сәл бөлінуі керек. Егер сәл қою, қызыл немесе лайлы болса – ет ұзақ сақталған немесе бұзылған болуы мүмкін.

Тауық еті – адам ағзасына пайдалы және кеңінен тұтынылатын өнімдердің бірі. Оның бірнеше артықшылығы бар:

1.Акуызға бай тауық еті жоғары сапалы акуыздың керемет көзі болып табылады. Акуыз бұлшықеттің өсуі мен қалпына келуіне, иммундық жүйенің нығаюына және жалпы ағзаның дұрыс жұмыс істеуіне қажет.

2.Аз майлылық сиыр еті мен қой етімен салыстырғанда, тауық еті (әсіресе төс еті) майлылығы төмен, сондықтан ол арықтау немесе дұрыс тамақтану режимін сақтау үшін өте қолайлы.

3.Құнарлы және жеңіл қорытылады тауық еті асқазанға ауырлық түсірмейді және оңай қорытылады, сондықтан ол балаларға, қарт адамдарға және ас қорыту жүйесі әлсіз адамдарға ұсынылады.

4.Аминқышқылдары мен дәрумендерге бай тауық етінде В тобының дәрумендері (В6, В12, ниацин) көп. Бұл дәрумендер жүйке жүйесін қолдайды, зат алмасуды жақсартады және қан айналымын жақсартады.

5.Микроэлементтер көзі құрамында темір, фосфор, магний, мырыш және калий бар. Бұл элементтер сүйек саулығына, қан түзілуіне және жүрек жұмысына оң әсер етеді.

6.Көптеген тағам түріне жарамды тауық етін қайнатуға, қуыруға, грильде пісіруге, буда дайындауға және түрлі тағамдар жасауға болады. Оның дәмі басқа өнімдермен жақсы үйлеседі.

7.Иммунитетті күшейтеді қайнатылған тауық сорпасы суық тигенде немесе әлсіздік кезінде ағзаны тез қалпына келтіруге көмектеседі.

8.Диеталық тағам ретінде пайдалы қант диабеті, жүрек-қан тамыр аурулары, артық салмақ сияқты мәселелері бар адамдарға тауық етін тұтыну ұсынылады. Тауық етін дұрыс таңдап, өңдеу маңызды. Органикалық, антибиотиксіз өсірілген құс етін қолдану денсаулыққа анағұрлым пайдалы.

Тауық етінің сапасын, құрамын және пайдалы қасиеттерін зерттеу үшін әртүрлі ғылыми әдістер қолданылады. Бұл әдістер негізінен физикалық, химиялық, микробиологиялық, сенсорлық және генетикалық талдауларды қамтиды.

1.Физикалық зерттеу әдістері бұл әдістер тауық етінің құрылымдық және механикалық қасиеттерін анықтауға көмектеседі:

- Текстураны талдау – еттің жұмсақтығы, серпімділігі, тығыздығы арнайы құрылғылар (Texture Analyzer) көмегімен өлшенеді.

- Түсті анықтау – еттің түсі колориметр немесе спектрофотометр арқылы өлшеніп, оның сапасы мен сақталу мерзімі бағаланады.

- pH деңгейін өлшеу – еттің қышқылдық деңгейі (pH) еттің балғындығы мен сапасын бағалау үшін электродты pH-метр көмегімен өлшенеді.

2.Химиялық зерттеу әдістері бұл әдістер тауық етінің қоректік құрамын анықтауға бағытталған:

- Ақуыз, май және ылғал мөлшерін анықтау – стандартты әдістермен (Кьельдаль, Сокслет экстракциясы) жүргізіледі.

- Минералдық құрамды талдау – атомдық абсорбция спектрометриясы немесе индуктивті байланысқан плазмалық масс-спектрометрия (ICP-MS) арқылы жүргізіледі.

- Май қышқылдарының құрамын анықтау – газды хроматография (GC) арқылы орындалады.

- Витаминдер мен антиоксиданттарды анықтау – сұйықтықтық хроматография (HPLC) немесе масс-спектрометрия қолданылады.

3.Микробиологиялық зерттеу әдістері тауық етінің қауіпсіздігін тексеру үшін қолданылады:

- Бактерияларды анықтау – Петри табақшаларында өсіру немесе ПТР (полимеразды тізбекті реакция) әдісі арқылы сальмонелла, кампилобактер сияқты патогендерді зерттеу.

- Тауық етінің бұзылу деңгейін тексеру – жалпы микробиологиялық жүктемені есептеу арқылы жүргізіледі.

4.Сенсорлық талдау әдістері бұл әдістер адамның сезім мүшелеріне сүйене отырып, еттің сапасын бағалауға мүмкіндік береді:

- Дегустациялық тестілер – арнайы дайындалған комиссия еттің дәмін, иісін, құрылымын бағалайды.

- Қабылдау талдауы – тұтынушылар арасында сауалнама жүргізу арқылы тауық етінің сапасы мен ұнамдылығын зерттеу.

5.Генетикалық және молекулалық зерттеу әдістері бұл әдістер тауық етінің шығу тегін, өнімділік көрсеткіштерін және асылдандыру бағдарламаларын зерттеу үшін қолданылады:

- ДНҚ талдау әдістері – тауықтың генетикалық ерекшеліктерін зерттеу үшін ПТР және секвенирлеу қолданылады.

- Генетикалық модификацияларды анықтау – ГМО өнімдерін тексеру үшін қолданылады.

6.Радиологиялық және спектроскопиялық зерттеулер:

- NMR (ядролық магниттік резонанс) және инфракызыл спектроскопия – еттің химиялық құрамын және сақтау сапасын зерттеу үшін қолданылады.

•Рентген немесе КТ (компьютерлік томография) – тауық етінің сүйек құрылымын, ішкі май мөлшерін тексеру үшін қолданылады.

Тауық етін өңдеу және сақтау әдістері:Тауық етін өңдеу және сақтау оның сапасын, қауіпсіздігін және жарамдылық мерзімін ұзарту үшін маңызды рөл атқарады. Бұл процестер механикалық, термиялық, химиялық және биологиялық әдістерге бөлінеді.

1.Тауық етін өңдеу әдістері

1.1.Алдын ала өңдеу тауық еті өңдеуден бұрын бірнеше негізгі кезеңдерден өтеді:

•Сою және қауырсындарын жұлу – заманауи фабрикаларда автоматтандырылған жүйелер арқылы жүзеге асырылады.

•Ішкі ағзаларын алу – еттің сапасын сақтау үшін ветеринарлық бақылау жүргізіледі.

•Жуу және салқындату – етті бактериялардан тазарту үшін салқын сумен немесе ауа көмегімен суыту әдістері қолданылады.

1.2.Механикалық өңдеу

•Ұсақтау – етті кесу, тарту, сүйектерін бөліп алу (мысалы, филе дайындау).

•Маринадтау – еттің дәмін жақсарту үшін арнайы тұздықтар мен дәмдеуіштер қосылады.

•Тартылған ет дайындау – тауық етінен шұжық, котлет, наггетс сияқты өнімдер шығарылады.

1.3.Термиялық өңдеу

•Пастерлеу (жылы өңдеу, 60-70°C) – микроорганизмдерді жою үшін.

•Қуыру, қайнату, грильдеу – еттің дәмін жақсарту және патогендерді жою мақсатында.

•Кептіру және ыстау – өнімнің ұзақ сақталуын қамтамасыз ету үшін қолданылады.

1.4.Химиялық және биологиялық өңдеу

•Консерванттармен өңдеу – сақтау мерзімін ұзарту үшін натрий нитриті, сорбин қышқылы сияқты заттар қолданылады.

•Ферментациялау – тауық етінен дайындалатын кейбір ұлттық тағамдар үшін қолданылады.

2.Тауық етін сақтау әдістері тауық етінің сапасы мен қауіпсіздігін сақтау үшін бірнеше әдіс қолданылады:

2.1.Салқындату:

•Тоңазытқышта сақтау (+0...+4°C) – 2-3 күнге дейін жарамды.

•Вакуумдық орау – оттегінің әсерін азайтып, бактериялардың көбеюін баяулатады.

2.2.Мұздату:

•Төмен температурада сақтау (-18°C және одан төмен) – 6 айдан 12 айға дейін жарамды.

•Жылдам мұздату (шоковое замораживание) – мұз кристалдарының түзілуін азайтып, еттің құрылымын сақтауға көмектеседі.

2.3.Консервілеу және кептіру

•Тауық етін консервілеу – банкаларға салынып, жоғары температурада зарарсыздандырылады.

•Кептірілген тауық еті (лиофилизация) – суын алып, жеңіл және ұзақ сақталатын өнім жасау әдісі.

2.4.Қаптау және сақтау шарттары:

•Модификацияланған атмосфералық орау (MAP) – еттің айналасындағы газ құрамын өзгертіп, сақтау мерзімін ұзарту.

•Биологиялық қабықшалар (антибактериалды жабындар) – табиғи консерванттар қосылған арнайы пленкалар еттің балғындығын сақтауға көмектеседі.

Қорытынды:Тауық етінің сапасын арттыру үшін өсіруден бастап сақтау мен өңдеуге дейінгі барлық кезеңдерде дұрыс әдістер қолданылуы керек. Жоғары сапалы азық, дұрыс экологиялық жағдайлар және тиімді сақтау технологиялары тауық етінің пайдалы әрі дәмді болуын қамтамасыз етеді. Тауық еті біркелкі түсімен, серпімді құрылымымен, жағымды иісімен және таза, табиғи дәмімен ерекшеленеді. Егер еттің түсі өзгерген, жабысқақ, иісі жағымсыз немесе құрылымы тым жұмсақ болса, оны тұтыну қауіпті болуы мүмкін.

ПАЙДАЛЫНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әбдірахманов, Е.Ж. (2020). «Құс шаруашылығында ет сапасын арттырудың инновациялық әдістері». Ауыл шаруашылығы және мал шаруашылығы журналы, 5(2), 34–40.
2. Мұхамеджанов, С.Т. (2019). «Тауық етін өңдеудің заманауи технологиялары: Маринадтау мен сақтау процестері». Аграрлық технологиялар журналы, 12(3), 78–85.
3. Исабеков, Қ.А. (2018). «Азықтандырудың сапалық көрсеткіштері және тауық етінің құнарлылығы». Құс өндірісі және азық-түлік технологиялары, 7(1), 55–62.
4. Нұржанов, Б.Т. (2021). «Гигиеналық стандарттар мен сапалы тауық етін өндіру». Қазақстан ауыл шаруашылығы зерттеулері журналы, 15(2), 102–110.
5. Сәбитова, А.М. (2022). «Тауық етінің сапасын жақсартудың ғылыми негіздері». Қазақ аграрлық зерттеулер журналы, 8(1), 55–62.
6. Қазақстан Республикасының ветеринарлық-санитарлық талаптары – ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі, 2023 ж.
7. ГОСТ 31962-2013. Құс етінің қауіпсіздігіне қойылатын талаптар – Қазақстан және ТМД елдерінде қолданылатын стандарт.
8. FAO (Food and Agriculture Organization). Poultry Meat Processing – Халықаралық азық-түлік ұйымының құс еті өндірісі жөніндегі нұсқаулығы.
9. ISO 22000:2018. Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі менеджменті жүйесі – X
10. Petracci, M., & Cavani, C. (2012). Muscle Growth and Poultry Meat Quality. Poultry Science, 91(6), 1466-1470.
11. Jayasena, D. D., Jung, S., Kim, H. J., Bae, Y. S., & Jo, C. (2013). Flavour chemistry of chicken meat: A review. Asian-Australasian Journal of Animal Sciences, 26(5), 732–742.
12. Barbut, S. (2015). Poultry Products Processing: An Industry Guide. CRC Press.
13. Mottet, A., & Tempio, G. (2017). Global poultry production: Current state and future outlook. World's Poultry Science Journal, 73(2), 245-256.
14. Taheri-Garavand, A., et al. (2019). Ensuring the quality of meat in cold chain logistics: A comprehensive review. Food Control, 98, 209-219.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-51-54

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARLA LOQOPEDİK İŞİN TƏŞKİLİ

CƏFƏROVA LALƏZAR ELŞAD qızı
an Dövlət universitetinin Şəki filialının müəllimi

Xülasə: *Loqoped nitqin korreksiyası və inkişafı ilə məşğul olan pedaqoqdur. Çox vaxt bir loqoped 7 yaşa qədər uşaqlarla işləyir, buna görə də bu peşə üçün gənc uşaqlarla işləmək bacarığı və inkişaf psixologiyasına aid biliklərə sahib olması vacibdir. Uşaqlar çox gülməli ola bilər: onlar obyektlər üçün öz adlarını tapırlar, bəzən sevimli şəkildə danışirlar və ya səsləri qarışdırırlar. Bir yaşda bu tamamilə təbiidir, amma başqa bir yaşda artıq narahatlığa səbəb ola bilər. Loqoped uşaqla hər şeyin qaydasında olub olmadığını öyrənməyə və vəziyyəti düzəltməyə kömək edə bilər. Bütün uşaqlar təxminən eyni yaşda danışmağa başlayır, bəziləri bir az əvvəl, bəziləri bir az gec. Onların əksəriyyəti səsləri asanlıqla tələffüz edir, ifadələr qurur və yeni sözləri xatırlaya bilir, lakin bəziləri loqopedlə əlavə dərslərdə iştirak etməlidir.*

Açar sözlər: *loqoped, nitq pozuntuları, profilaktika, loqopedin funksiyaları, loqopedin vəzifələri, loqopedin sahib olduğu hüquqlar, xüsusi məktəbəqədər müəssisələr.*

Bütün uşaqlar təxminən eyni yaşda danışmağa başlayır, bəziləri bir az əvvəl, bəziləri bir az gec. Onların əksəriyyəti səsləri asanlıqla tələffüz edir, ifadələr qurur və yeni sözləri xatırlaya bilir, lakin bəziləri loqopedlə əlavə dərslərdə iştirak etməlidir.

Loqoped uşaqlarda nitq pozuntularının aradan qaldırılması və korreksiyası ilə məşğul olan mütəxəssisdir. Onun köməyi ilə səsləri düzgün "qura" bilər, kəkələmə və danışq janrının digər qüsurlarını aradan qaldıra bilərsiniz.

Bundan əlavə, danışma terapevtinə baş çəkmək uşağın inkişafı baxımından bir çox əlavə imkanlar açır: nitq aparatının fiziki formalaşması, vizual və eşitmə diqqətinin konsentrasiyası, uşağın yaşı ilə onun intellektual inkişafı arasındakı uyğunluğun yoxlanılması. Diaqnostika və məşq, şübhəsiz ki, uşağın zövq alacağı bir oyun şəklində baş verir.

Danışq terapevti ilə dərslər uşağa fikirlərini düzgün və tez formalaşdırmağa kömək edəcəkdir. Bu, ətrafdakı reallığı öyrənmək və həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmaq üçün daha geniş imkanlar verir. Aşağıdakı pozğunluqlar olduqda loqopedə müraciət etmək tövsiyə olunur:

Fonematik - bir səs və ya səslər qrupunun tələffüzündə pozuntular;

Ümumi nitqin inkişaf etməməsi - tələffüz pozğunluğu, lüğət çatışmazlığı;

Fonetik-fonematik - səs tələffüzünün pozulması və bəzi səslərin başqaları ilə əvəzlənməsi;

Kəkələmə – hecaların və hərflərin qeyri-iradi təkrarlanması, nitq zamanı məcburi dayanmalar.

Əslində, loqopedlə profilaktik məşqlər üçün tövsiyə olunan yaş yoxdur. Uşağın həyatının ilk ilinin sonunda bir loqopedi ziyarət etməyə başlaya bilərsiniz. Körpənin vaxtında danışmağa başlaması üçün başqalarının nitqini başa düşmə dərəcəsini, hansı psixoloji funksiyaların artıq inkişaf etdirildiyini və hansının stimullaşdırılması lazım olduğunu öyrənmək lazımdır.

Nitqin inkişafının dəqiq vaxt çərçivələri var. Yəni müəyyən yaşda uşaq müəyyən şeylərə yiyələnə bilər. Bu baş vermirsə, valideynlər bir mütəxəssislə əlaqə saxlamalıdır.

Loqopedlər hansı təhsili alırlar? Loqopedlər həkim deyil. Həç kimi müalicə etmirlər. Diaqnoz əvəzinə - mülahizə, müalicə əvəzinə - korreksiya işi.

Pedaqoji institutların defektologiya kafedralarında nitq korreksiyası üzrə mütəxəssislər hazırlanır. Loqoped bir pedaqoqdur. Onun peşəsi sözün əsl mənasında tibb və psixologiyanın kəsişməsində dayanır.

Tədris zamanı loqoped uşaqlıq nevropatologiyasını, beynin və mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyətini öyrənir. Buna görə səlahiyyətli bir mütəxəssis hansı hallarda səlahiyyətli olduğunu və uşağı müvafiq həkimə aparmaq və ya hətta dərman təyin etmək daha yaxşı olduğunu bilir.[1, səh 122]

Xüsusi məktəbəqədər müəssisələrdə loqopedin funksiyaları.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhsil Standartına əsasən, nitqin inkişafı məktəbəqədər təhsilin mühüm tərkib hissəsidir. Buna görə də məktəbəqədər təhsil müəssisəsində loqoped işinə xüsusi diqqət yetirilir. Məktəbəqədər uşaqlara universal təlim fəaliyyətlərini mənimsəməyə kömək etmək, ünsiyyət sahəsində bir sıra işləri loqoped həyata keçirir: idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirir ətraf dünya və özünü idarə etmək, həmyaşıdları və böyüklərlə ünsiyyət, fikrini müdafiə etməkdə kömək edir. Bütün bunlar isə tədris prosesini asanlaşdırır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhsil Standartına uyğun olaraq, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində loqopedin işi məktəbəqədər müəssisədə olan uşaqlarda inkişaf qüsurlarını düzəltmək məqsədi daşıyır. Əlilliyi olan, fərdi yönümlü xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla şagirdlərə pedaqoji yardım göstərir, psixoloji və fiziki inkişaflarını təmin edir. Bura aşağıdakılar daxildir: komponentlər:

- nitq qüsurlarının qarşısının alınması;
- uşaqların monitorinqi, nitq problemlərinin diaqnostikası;
- nitq pozğunluqlarının korreksiyası;
- uşaqların nitqinin bütün komponentlərinin formalaşması;
- qeyri-verbal psixi funksiyaların inkişafı;
- emosional-iradi sferanın inkişafı;
- əxlaqi münasibətlərin formalaşdırılması

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların loqopedik monitorinqi sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün fərdi təhsil proqramlarının layihələndirilməsi və dəyişdirilməsi məqsədilə həyata keçirilir, nitq, islah işinin effektivliyinin artırılması sahəsində işlər görür.[2, səh 34]

Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhsil Standartı loqopedin işini fəaliyyətə əsaslanan yanaşma nöqtəyi-nəzərindən nəzərdən keçirir. Buna uyğun olaraq mütəxəssis aşağıdakıları etməlidir:

- təhsilin nəticələrinə sosial və şəxsi əhəmiyyətli xarakter vermək;
- biliyin möhkəm mənimsənilməsi üçün şərait yaratmaq;
- uşaqların öyrənməyə həvəsini və marağını artırmağa çalışmaq;
- universal təhsil fəaliyyətinin öyrənilməsi prosesində uşaqların şəxsi və ümumi mədəni inkişafı

üçün şərait təmin etmək.

Loqopedin funksiyaları:

➤ Uşaqların nitq səviyyəsinin, koqnitiv və fərdi-şəxsi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, hər bir uşaqqla işin əsas istiqamətlərinin və məzmununun müəyyən edilməsi.

➤ Düzgün nitq nəfəsinin formalaşması, ritm hissi və nitqin ifadəliliyi, praktik tərəfində işləmək.

- Səs tələffüzünün korreksiyası.
- Fonemik qavrayış və səs analizi və sintezi bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi.
- Sözüün heca quruluşundakı çatışmazlıqların aradan qaldırılması.
- Heca oxunun formalaşması.
- Yeni leksik və qrammatik kateqoriyaların tətbiqi.
- Ardıcıl nitqin öyrədilməsi.
- Yazı və oxu pozğunluqlarının qarşısının alınması
- Zehni funksiyaların inkişafı.

Loqoped pedaqoqlarla sıx əməkdaşlıq edir. Buna görə də loqoped və pedaqoqun funksiyalarını ayırmaq lazımdır.

Tərbivəçinin funksiyaları:

- Həftə ərzində bütün qrup dərsləri aparılarkən leksik mövzunun nəzərə alınması.
- Bütün gündəlik məqamlarda cari leksik mövzu üzrə uşaqların lüğətinin artırılması, aydınlaşdırılması və aktivləşdirilməsi.

- Bütün gündəlik anlarda çıxarılan səslərin və uşaqların nitqinin qrammatik düzgünlüyünün sistematik monitorinqi.

- Təcrübəli qrammatik konstruksiyaların uşaqlar üçün təbii ünsiyyət vəziyyətlərinə daxil edilməsi.

- Ardıcıl nitqin formalaşması (şeyrlər, uşaq qafiyələri, mətnlər əzbərləmək, bədii ədəbiyyatla tanışlıq, hekayənin bütün növlərini təkrar danışmaq və bəstələmək üzərində işləmək).
- Oxu və yazı bacarıqlarının gücləndirilməsi.
- Loqoped tərəfindən təyin edilmiş fərdi dərslərdə nitq bacarıqlarının möhkəmləndirilməsi.[3, səh 87]

Loqopedin vəzifələri.

1. İxtisaslaşdırılmış qrupları olmayan uşaq bağçasında loqopedin işi uşaqların nitq qüsurlarını düzəltməyə yönəlib. Korreksiyaedici tədbirlərlə yanaşı, loqoped uşaqlarda nitq pozuntularının qarşısının alınması üçün məktəbəqədər müəssisədə profilaktik iş aparır.

2. Loqoped həftədə 5 gün işləyir (ümumi iş saatlarının sayı - 20). Günün həm birinci, həm də ikinci yarısında uşaqların iş yükündən asılı olaraq iş qrafiki tərtib oluna bilər.

3. Loqopedin vəzifə öhdəliklərinə yalnız nitq patologiyası olan uşaqlarla işləmək daxil edilməlidir.

4. Loqopediya dərslərinə hazırlıq və yuxarı qruplardan sadə və mürəkkəb dislaliya və fonetik-fonemik pozğunluğu olan uşaqlar seçilir.

5. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində uşaqların loqopedik müayinəsi ilk növbədə 5-6 yaşlı uşaqlarda aparılır, digər uşaqlar isə il boyu müayinə olunurlar.

6. Kəməlmə, ümumi nitq və əqli gerilikdən əziyyət çəkən uşaqlar xüsusi müəssisələrə göndərilməlidir. Mürəkkəb danışma patologiyası olan uşağı köçürməkdən imtina edildikdə, loqoped qüsurun tam aradan qaldırılması üçün məsuliyyət daşıyır.

7. Loqopediya mərkəzinə eyni vaxtda gələn uşaqların sayı il ərzində 20-25 uşaq olmalıdır.

8. Danışq terapiyası seanslarının ümumi müddəti birbaşa uşaqların fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Lazım olduqda loqoped uşaqları loqopedik dərslərdən kənarlaşdırır və başqaları ilə əvəz edir.

9. Nitqin korreksiyası işi həftədə 5 dəfə aparılır və fərdi və ya alt qrup xarakterlidir. İş vaxtının bütün 4 saati ərzində loqoped birbaşa uşaqlarla işləyir.

10. Loqoped müəllimlərin hər hansı dərslərdən uşaqları öz dərslərinə aparır.

11. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi loqopedik məşğələlərin keçirilməsi üçün bütün lazımı şəraiti yaratmalı, təcrid olunmuş loqopedik otaq olmalıdır;

12. İxtisaslaşdırılmış qrupları olmayan uşaq bağçasında loqopedin sənədləri:

- bütün uşaqların nitq vəziyyətini əks etdirən jurnalı;
- loqopedik yardıma ehtiyacı olan uşaqların yaşını və nitq pozğunluğunun xarakterini göstərən siyahısı;

- uşaqların dərsləri üçün fərdi dəftərlər;

- dərslə davamiyyət jurnalı;

- dərslərə daxil olan hər bir uşaq üçün dərslərə giriş və bitmə tarixini göstərən nitq kartı;

— uşaqlarda nitq pozğunluqlarının qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər planı (təbiiçilər, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin digər mütəxəssisləri, valideynlər üçün sağlam nitq mədəniyyəti ilə bağlı məsləhətlər, seminarlar).

13. Uşaq bağçasında loqoped işinin göstəricisi onları məktəbə buraxan uşaqların tələffüz vəziyyətidir.

14. Uşaq bağçasında loqopeddən həmin sahədə aparılan bütün metodik tədbirlərdə iştirak etmək və öz ixtisasını artırmaq tələb olunur.

15. II ixtisas kateqoriyası üzrə loqopedin sertifikatlaşdırılması bələdiyyə ərazisinə rəhbərlik edən böyük loqopedin iştirakı ilə aparılmalıdır.

16. Şəxsiyyətin ümumi mədəniyyətinin formalaşmasına, sosiallaşmasına kömək edir

17. Dövlət Standartları çərçivəsində müxtəlif forma, texnika və metodlardan, tədris vəsaitlərindən istifadə edir

18. Təhsil proqramlarını həyata keçirir

20. Şagirdlərin Dövlət Təhsil Standartının tələblərinə cavab verən hazırlıq səviyyəsini təmin edir və onların tam həcmdə həyata keçirilməsinə cavabdehdir;

21. Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanununda, Uşaq Hüquqları Konvensiyasında əks olunmuş şagirdlərin hüquq və azadlıqlarına riayət edir.

22. Peşəkar keyfiyyətlərini sistemli şəkildə təkmilləşdirir

23. Metodiki birliklərin fəaliyyətində və digər metodik iş formalarında iştirak edir

24. Valideynlərlə əlaqə saxlayır

25. Əməyin mühafizəsi, təhlükəsizlik texnikası və yanğın təhlükəsizliyi qaydalarına və qaydalarına əməl edir

26. Tədris prosesi zamanı şagirdlərin həyat və sağlamlığının mühafizəsini təmin edir [5, səh 96]

Loqoped məktəbəqədər təhsil müəssisəsində işlədiyindən, tədris ilinin əvvəli və sonu, uşaqların müayinəsi üçün ayrılan vaxt, dərslər yükü (həftədə 20 astronomik saat, gündə 4 saat) məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin korreksiya (loqopedik) qruplarının loqopedləri üçün müəyyən edilmiş standartlara uyğundur. İş vaxtının bütün 4 saati ərzində loqoped birbaşa uşaqlarla işləyir.

Loqopedin sahib olduğu hüquqlar

➤ Müəllimlər Şurası ilə sıx əlaqə saxlayaraq uşaqların tərbiyəsi və tərbiyəsinin korreksiyaedici üsullarını sərbəst seçmək, inkişaf etdirmək və tətbiq etmək.

➤ Erkən sertifikatlaşdırma, təkmilləşdirmə, peşəkar səviyyənizin yüksəldilməsi üçün müxtəlif tədbirlərdə iştirak etmək

➤ Funksional vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün əlverişli şəraitə sahib olmaq

➤ Uşaq bağçasının Nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş qaydada uşaq bağçasının idarə edilməsində iştirak etmək.

➤ Peşəkar şərəf və ləyaqəti qorumaq.

➤ Ən azı ildə bir dəfə 56 təqvim günü olan müntəzəm ödənişli məzuniyyətdən istifadə etmək.

ƏDƏBİYYAT

1. N.T.Hüseynova, T.H.Ağayeva, “Loqopediya”, dərslik, Bakı, 2018
2. N.T.Hüseynova, S.R.Aslanova, “ Xüsusi psixologiya”, dərslik, I və II cild, Bakı, 2018
3. N.T.Hüseynova, M.Ş.Məlikov, “Xüsusi pedaqogikanın müasir problemləri”, dərs vəsaiti, Bakı, 2018
4. T.H.Ağayeva, “Korreksiyaedici pedaqogika” dərslik, Bakı, 2020
5. T.H.Ağayeva, “Korreksiyaedici xidmətin tarixi və metodologiyası”, dərs vəsaiti, Bakı, 2021
6. L.H.Rüstəmovə “Afaziya”, dərs vəsaiti, Bakı, 2011
7. L.H.Rüstəmovə və s. “Nitqi qüsurlu uşaqlar üçün məktəbəqədər xüsusi təhsil müəssisələrinin proqramı”, Bakı, 2008
8. Nailə Hüseynova “Loqopedik atlas” Bakı 2014

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-55-59

УДК 486.115(052)

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАҒА БЕЙІМДЕУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРТТАРЫ

ПЕРНЕБЕКОВА Ф.О.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеу мақалада ерекше білім беруді қажет ететін балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеудің психологиялық шарттары қарастырылады. Ерекше қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік бейімделу процесі олардың толыққанды өмір сүруі мен қоғамдағы орнының қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Мақалада осы балалардың психологиялық ерекшеліктері, әлеуметтік ортаның оларға әсері және олардың әлеуметтену процесін жеңілдететін түрлі психологиялық әдіс-тәсілдер қарастырылады. Әлеуметтік ортаға бейімдеу үшін арнайы білім беру мекемелеріндегі педагогтар мен психологтардың рөлі ерекше екенін атап өту маңызды. Зерттеу нәтижелері ерекше білім беруді қажет ететін балалардың қоғаммен үйлесімді қарым-қатынас орнатуына ықпал ететін психологиялық әдістер мен стратегияларды анықтауға бағытталған.

Түйін сөздер: ерекше білім беру, психологиялық шарттар, әлеуметтік бейімделу, балалар, әлеуметтену, арнайы білім беру, психологиялық әдіс-тәсілдер, әлеуметтік орта.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ, НУЖДАЮЩИХСЯ В ОСОБОМ ОБРАЗОВАНИИ, К СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЕ

ПЕРНЕБЕКОВА Ф.О.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск, Казахстан.

Аннотация. В данной исследовательской статье рассматриваются психологические условия адаптации детей с особыми образовательными потребностями к социальной среде. Процесс социальной адаптации детей с особыми потребностями играет важную роль в их полноценной жизни и формировании их места в обществе. В статье рассматриваются психологические особенности этих детей, влияние социальной среды на них, а также различные психологические методы, способствующие облегчению процесса социализации. Важно отметить особую роль педагогов и психологов в образовательных учреждениях для детей с особыми потребностями в процессе их адаптации к социальной среде. Результаты исследования направлены на определение психологических методов и стратегий, способствующих налаживанию гармоничных отношений этих детей с обществом.

Ключевые слова: особое образование, психологические условия, социальная адаптация, дети, социализация, специальное образование, психологические методы и приемы, социальная среда.

THE PSYCHOLOGICAL CONDITIONS FOR ADAPTING CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS TO THE SOCIAL ENVIRONMENT

PERNEBEKOVA F.O.

West Kazakhstan Innovative Technological University, Oral, Kazakhstan

Abstract. This research article discusses the psychological conditions for adapting children with special educational needs to the social environment. The process of social adaptation for children with special needs plays a crucial role in their full-fledged life and the formation of their place in society. The article examines the psychological characteristics of these children, the

ОФ “Международный научно-исследовательский центр “Endless Light in Science”

influence of the social environment on them, and various psychological methods that facilitate the process of socialization. It is important to emphasize the special role of teachers and psychologists in educational institutions for children with special needs in their adaptation to the social environment. The research findings aim to identify psychological methods and strategies that help establish harmonious relationships between these children and society.

Keywords: *special education, psychological conditions, social adaptation, children, socialization, special education, psychological methods and techniques, social environment.*

Кіріспе

Ерекше білім беруді қажет ететін балалардың әлеуметтік ортаға бейімделуі қазіргі білім беру жүйесінің ең маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Мұндай балалардың физикалық, психологиялық және әлеуметтік ерекшеліктері оларды қоғамда үйлесімді өмір сүруге және өз орнын табуға мүмкіндік беретін түрлі психологиялық әдіс-тәсілдерді талап етеді. Әлеуметтік бейімделу процесі балалардың қоғаммен дұрыс қарым-қатынас орнатуына, өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруына және толыққанды өмір сүруіне ықпал етеді. Осыған орай, арнайы білім беру мекемелерінде оқытылып жатқан балалардың психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, оларды әлеуметтік ортаға тиімді бейімдеудің жолдарын анықтау ерекше маңызға ие.

Мақалада ерекше білім беруді қажет ететін балалардың әлеуметтену процесін жеңілдететін психологиялық шарттар мен әдіс-тәсілдер қарастырылады. Бұл зерттеу педагогтер мен психологтардың рөлін ерекше атап өтіп, әлеуметтік бейімделу үшін қажетті психологиялық қолдаудың маңыздылығын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері қоғамға бейімделген, өз орнын тапқан, психологиялық тұрғыдан сау балаларды тәрбиелеу үшін тиімді стратегиялар мен әдістерді ұсынуға бағытталған.

Материалдар мен негізгі әдістер

Бұл зерттеу мақалада ерекше білім беруді қажет ететін балалардың әлеуметтік ортаға бейімделуін психологиялық тұрғыдан зерттеу мақсатында қолданылған материалдар мен әдістерге назар аударылды. Зерттеу барысында балалардың психологиялық ерекшеліктері мен олардың әлеуметтену процесі әртүрлі теориялық және практикалық әдістер арқылы талданды.

Құжаттар мен теориялық негіздер: Зерттеу барысында ерекше білім беру жүйесі мен әлеуметтік бейімделу мәселелеріне қатысты ғылыми еңбектер, оқу бағдарламалары мен әдістемелік нұсқаулықтар қолданылды. Бұл құжаттар балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеудің психологиялық шарттарын анықтауда маңызды ақпарат көздері болып табылады.

Психологиялық зерттеулер мен сауалнамалар: Балалардың психологиялық ерекшеліктері мен әлеуметтену деңгейін анықтау үшін арнайы сауалнамалар мен тесттер пайдаланылды. Зерттеу барысында балалар мен олардың ата-аналарынан алынған жауаптар мен пікірлер де негізгі деректер көзі болды.

Педагогикалық тәжірибе: Арнайы білім беру мекемелеріндегі педагогтар мен психологтардың тәжірибесі зерттеу материалы ретінде қолданылды. Бұл тәжірибе балалардың әлеуметтік бейімделу процесіне әсер ететін әртүрлі факторларды анықтауға мүмкіндік берді.

Психодиагностикалық әдіс: Балалардың психологиялық жағдайын, әлеуметтену деңгейін және әлеуметтік ортаға бейімделу қабілетін анықтау үшін психодиагностикалық тесттер мен әдістемелер қолданылды. Бұл әдіс балалардың эмоциялық және әлеуметтік дамуын бағалауға мүмкіндік берді.

Анкеталық сұрақнамалар: Ерекше білім беруді қажет ететін балалар мен олардың ата-аналарына арналған сауалнамалар арқылы әлеуметтік бейімделу процесі мен психологиялық тұрғыдан дайындық деңгейі зерттелді. Бұл әдіс балалардың әлеуметтік ортаға бейімделу процесіндегі кедергілер мен мүмкіндіктерді анықтауға бағытталды.

Бақылау әдісі: Арнайы білім беру мекемелеріндегі балаларды бақылау арқылы олардың әлеуметтік қарым-қатынас жасауы, топтағы мінез-құлқы, әлеуметтік ортаға бейімделу процесі

зерттелді. Педагогтардың бақылауы мен сараптамасы бұл процесті тереңірек түсінуге көмектесті.

Интервью әдісі: Педагогтар мен психологтармен жүргізілген сұхбаттар арқылы балалардың әлеуметтік бейімделуіндегі қиындықтар мен қолдау көрсету жолдары талқыланды. Бұл әдіс балалардың дамуына ықпал ететін психологиялық стратегияларды анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында қолданылған осы әдістер мен материалдар ерекше білім беруді қажет ететін балалардың әлеуметтік ортаға бейімделуінің психологиялық шарттарын терең зерттеуге және тиімді психологиялық қолдау көрсету тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді.[2, 78-84-б.]

Педагогикалық экспериментті ұйымдастыру және оның нәтижелері

Зерттеу барысында ерекше білім беруді қажет ететін балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеудің психологиялық шарттарын анықтау мақсатында педагогикалық эксперимент ұйымдастырылды. Эксперименттің басты мақсаты — балалардың әлеуметтік бейімделу процесін жақсартуға бағытталған психологиялық әдіс-тәсілдердің тиімділігін бағалау болды.

Эксперимент арнайы білім беру мекемелерінде жүргізілді, онда әртүрлі психологиялық әдістер мен стратегиялар қолданылды. Экспериментке 30-ға жуық ерекше білім беруді қажет ететін бала қатысып, олардың әлеуметтік қарым-қатынасы мен қоғамға бейімделу қабілеті зерттелді. Педагогикалық эксперименттің негізгі кезеңдері төмендегідей болды:

Алғашқы диагностикалық кезең: Эксперименттің бірінші кезеңінде балалардың психологиялық жағдайы мен әлеуметтік бейімделу деңгейі анықталды. Бұл кезеңде психодиагностикалық әдістер, сұхбаттар және анкеталық зерттеулер қолданылды.

Психологиялық әдістерді енгізу: Әлеуметтік ортаға бейімделуді жеңілдету мақсатында балаларға әлеуметтік дағдыларды дамытуға арналған тренингтер, топтық жұмыстар, рөлдік ойындар және басқа да психологиялық әдістер қолданылды. Психологтар мен педагогтар балалармен жеке және топтық сессиялар өткізіп, олардың әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын нығайтты.

Қайталау диагностикасы: Эксперименттің соңғы кезеңінде балалардың әлеуметтік бейімделу деңгейі қайтадан бағаланып, эксперименттің тиімділігі анықталды. Бұл кезеңде балалардың эмоционалдық жай-күйі мен әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларының өзгеруі зерттелді. [3, 137-138-б.]

Эксперименттің нәтижелері ерекше білім беруді қажет ететін балалардың әлеуметтік бейімделуіне үлкен әсерін тигізгенін көрсетті. Қолданылған психологиялық әдістер мен стратегиялар балалардың әлеуметтік ортаға бейімделуіне оң ықпал етті. Негізгі нәтижелер келесідей болды:

Әлеуметтік дағдылардың жақсаруы: Эксперимент барысында балалардың өзара қарым-қатынас жасау дағдылары айтарлықтай жақсарды. Топтық жұмыстар мен рөлдік ойындар арқылы балалардың әлеуметтік қарым-қатынасы оңтайланды, ал олардың коммуникативтік дағдылары дамыды.

Эмоционалды тұрақтылықтың артуы: Психологиялық тренингтер мен топтық жұмыстар арқылы балалардың эмоциялық жағдайы жақсарды. Олардың стресске төзімділігі артты және олар өз эмоцияларын басқаруды үйренді.

Әлеуметтік бейімделу деңгейінің өсуі: Қатысушы балалардың көпшілігінің әлеуметтік бейімделу деңгейі едәуір артты. Олар қоғаммен, құрдастарымен және мұғалімдерімен қарым-қатынас орнату барысында көп қиындықтарды жеңіп, әлеуметтену процесін жеңілдететін түрлі дағдыларды меңгерді.

Жеке тұлғалық дамудың жоғарылауы: Эксперимент барысында балалардың жеке тұлғалық дамуы байқалды. Олар өз-өзіне сенімді болуды, топпен жұмыс істей білуді және әлеуметтік ортада өз орнын табуды үйренді. [4, 101-102-б.]

Жалпы, педагогикалық эксперимент ерекше білім беруді қажет ететін балалардың әлеуметтік бейімделу процесін тиімді түрде жақсартуға мүмкіндік беретін психологиялық әдістер мен тәсілдердің тиімділігін дәлелдеді. Бұл зерттеу нәтижелері білім беру

мекемелерінде балалардың әлеуметтену процесін жақсарту үшін қолданылатын жаңа әдіс-тәсілдерді енгізудің қажеттілігін көрсетеді.

Педагогикалық эксперименттің ғалымдар еңбектері арқылы талқылауы

Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеу мәселесі психология, педагогика және арнайы білім беру саласындағы көптеген ғалымдардың зерттеу объектісіне айналған. Бұл зерттеулердің негізгі мақсаты – ерекше қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік бейімделуіне әсер ететін психологиялық факторларды анықтау және олардың әлеуметтік ортада үйлесімді өмір сүруін қамтамасыз ету жолдарын ұсыну болып табылады. Осы бағыттағы ғалымдар еңбектеріне сүйене отырып, бірнеше негізгі тұжырымдарды талқылайық.

Л.С. Выготскийдің әлеуметтік даму теориясы: Л.С. Выготский ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеуде маңызды рөл атқаратын әлеуметтік өзара әрекеттестікті айрықша атап өткен. Оның ойынша, адамның психикалық дамуы әлеуметтік қатынастар арқылы жүзеге асады, ал ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін бұл өзара әрекеттестік маңызды рөл атқарады. Выготскийдің «Жақын арадағы даму аймағы» теориясы ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың әлеуметтену процесін тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Әлеуметтік ортада баланың даму деңгейі оның қоршаған ортасындағы басқа адамдардың көмегі арқылы жүзеге асады, бұл фактор әлеуметтік бейімделудің басты компоненттерінің бірі болып табылады.

Г.К. Селевконың арнайы білім беру саласындағы жұмыстары: Г.К. Селевконың зерттеулерінде ерекше білім беруді қажет ететін балаларды әлеуметтендіру процесі көпқырлы және күрделі екені айтылған. Ғалым балалардың оқу мен тәрбиесіндегі ерекше қажеттіліктерін ескере отырып, арнайы білім беру мекемелерінде олардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға ерекше көңіл бөлу қажеттігін атап көрсеткен. Селевконың еңбектерінде әлеуметтік бейімделудің негізгі міндеті – балаларға қоғамда өз орнын табуға көмектесетін дағдыларды қалыптастыру екені нақты айтылған.

В.Н. Мясищевтің психологиялық кеңістігі мен тұлға дамуы туралы теориясы: В.Н. Мясищевтің теориясы бойынша, адамның тұлғалық дамуы оның ішкі дүниесінен тыс әлеуметтік кеңістікте жүзеге асады. Ерекше білім беруді қажет ететін балалар үшін бұл әлеуметтік кеңістік ерекше маңызды. Мясищев адамның өзара әрекеттестігі арқылы дамитынын және әлеуметтену процесінің негізгі шарты ретінде тұлғаның сыртқы әлеуметтік ортадағы тәжірибесін қарастырады. Бұл тұжырым ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың әлеуметтік бейімделуін жақсартуға бағытталған психологиялық әдістер мен практикалық қадамдарды анықтауға мүмкіндік береді.

Е.А. Климовтың әлеуметтену мен психологиялық қолдауды дамытудағы рөлі: Е.А. Климов әлеуметтік бейімделудің психологиялық аспектілерін зерттей отырып, әлеуметтену процесінің психологиялық қолдаумен тығыз байланысын атап көрсеткен. Оның пікірінше, арнайы білім беру қажеттіліктері бар балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеу үшін психологиялық қолдау қажет. Климов әлеуметтік бейімделу кезінде психологиялық және эмоционалды жағдайларды басқару, қарым-қатынас дағдыларын дамыту, сонымен қатар балалардың өз-өзіне сенімділігін арттыру мәселелеріне ерекше назар аударған.

М.А. Петрова мен И.В. Дубровинаның әлеуметтік оқшаулану мен интеграция туралы зерттеулері: М.А. Петрова мен И.В. Дубровина ерекше білім беруді қажет ететін балалардың әлеуметтік ортаға интеграциялануын зерттеген ғалымдар қатарында. Олар балалардың әлеуметтік оқшаулануын алдын алу үшін әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру, топтық әрекеттер арқылы балалардың өзара түсінісу қабілетін дамыту қажеттігін ұсынған. Олар балалардың қоғамдық ортаға бейімделу үшін психологиялық әдістердің өзара үйлесімді жұмыс істеуін талап ететінін атап көрсеткен.

Бұл ғалымдардың еңбектері арқылы ерекше білім беруді қажет ететін балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеудің психологиялық шарттарын терең түсінуге болады. Барлық зерттеулерде балалардың әлеуметтік дамуы мен психологиялық қолдаудың, қоғамға

бейімделудің маңызды рөл атқаратыны айқын көрсетілген. Әлеуметтік бейімделу процесі әртүрлі теориялар мен әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асырылады, бұл өз кезегінде балалардың тұлғалық дамуына және толыққанды өмір сүруіне оң әсерін тигізеді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері ерекше білім беруді қажет ететін балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеудің психологиялық шарттарының маңыздылығын айқындады. Ерекше қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік бейімделуі — олардың қоғамдағы толыққанды өмір сүруі мен психологиялық тұрғыдан дамуына әсер ететін маңызды фактор. Әлеуметтік бейімделу процесін жеңілдету үшін қолданылатын психологиялық әдіс-тәсілдер балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға, қоғаммен үйлесімді қарым-қатынас орнатуға, және өз-өзіне сенімді болуына мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында ерекше білім беруді қажет ететін балалардың психологиялық ерекшеліктері мен әлеуметтену процесіне қатысты негізгі аспектілер қарастырылды. Ғылыми әдебиетке, педагогикалық тәжірибеге және психологиялық әдістерге негізделген сараптама ерекше білім беруді қажет ететін балалардың әлеуметтік бейімделуін жеңілдету үшін маңызды психологиялық қолдау мен стратегияларды анықтауға мүмкіндік берді.

Әлеуметтік ортаға бейімдеу үшін педагогтер мен психологтардың бірігіп жұмыс істеуі маңызды. Олар балаларға тиімді психологиялық қолдау көрсету арқылы олардың әлеуметтік дағдыларын дамытуда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, балалардың қоғаммен байланысын нығайту үшін арнайы білім беру мекемелеріндегі жұмысын ұйымдастыру қажет.

Қорытындылай келе, ерекше білім беруді қажет ететін балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеу психологиялық тұрғыдан көп қырлы процесс болып табылады. Бұл процесс әртүрлі әдіс-тәсілдер мен стратегиялар арқылы жүзеге асырылуы керек. Әлеуметтік бейімделудің тиімділігі балалардың тұлғалық дамуына, қоғамдағы орнын табуға, және өз қабілеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері осындай балаларға арналған психологиялық көмек көрсету бағдарламалары мен әдістерін дамыту мен жетілдірудің қажеттілігін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Выготский, Л.С. (1991). *Психология развития ребенка*. Москва: Педагогика.
2. Селевко, Г.К. (2007). *Особенности социальной адаптации детей с ограниченными возможностями здоровья*. Санкт-Петербург: Логос.
3. Мясищев, В.Н. (1987). *Психология и развитие личности*. Москва: Наука.
4. Климов, Е.А. (2004). *Психологическая помощь детям с особыми образовательными потребностями*. Москва: Академия.
5. Петрова, М.А., & Дубровина, И.В. (2011). *Социальная адаптация и интеграция детей с особыми образовательными потребностями*. Москва: Речь.
6. Рогов, Е.И. (2006). *Психология детей с нарушениями в развитии*. Москва: ВЛАДОС.
7. Лурия, А.Р. (1982). *Основы нейропсихологии*. Москва: Наука.
8. Мещерякова, Н.В. (2015). *Социальная реабилитация детей с нарушениями развития*. Москва: Просвещение.
9. Павлова, И.М. (2010). *Психология и педагогика коррекционного образования*. Санкт-Петербург: Речь.
10. Зайцева, Н.И. (2018). *Психологические методы в обучении и воспитании детей с особыми потребностями*. Екатеринбург: УрФУ.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-60-63

ARCHITECTURAL STYLES AND LOST CITIES/PROJECTS

ZORBANOVA NURILA ERBOLKYZY

A student of the Faculty of Architecture at L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Scientific Supervisor – **KUZAR ZH.N.**

Astana, Kazakhstan

Abstract: This article explores forgotten architectural styles and lost structures. It analyzes the characteristics of architectural movements such as Art Nouveau, Constructivism, Stalinist Empire, and Classicism, their influence on urban development, and the factors that led to their replacement by new styles. Additionally, the article presents examples of submerged, abandoned, and destroyed cities, such as the Vernensky estates, old Kapshagai, Mologa, Otrar, and others. It also examines archaeological findings from the Bronze Age, as well as unfinished infrastructure projects, such as the construction of the Almaty metro.

Keywords: Architectural styles, vanished styles, lost cities, urban development, classicism, neoclassicism, Art Nouveau in architecture, wooden architecture, constructivism, Stalinist empire style, flooded cities, ghost towns, Bronze Age, archaeological findings, historical settlements, Otrar, unfinished projects, Almaty metro, urban planning of Kazakhstan, architectural history.

Architectural Styles and Their Disappearance

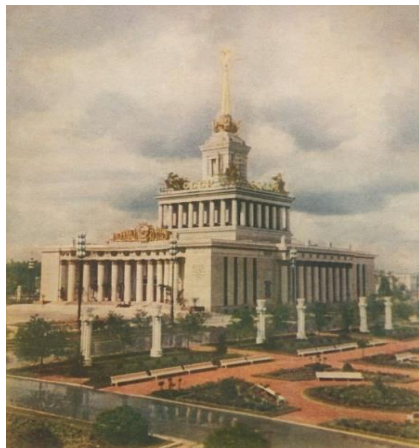
Architectural styles that were once prevalent have disappeared over time due to social, economic, and cultural changes.

For example, Art Nouveau was a style that left a significant mark on architecture in the late XIX – early XX century, but it did not become dominant in Eastern Europe. However, its elements were actively used and adapted to national traditions. While in Poland and the Czech Republic, Art Nouveau was expressed through floral and animal motifs in decoration, it also featured decorative three-dimensional details on building facades, executed in sculptural techniques. [1]

In contrast, ancient Russian architecture was primarily based on wood, and due to frequent fires and destruction, none of it has survived. However, in the XIX century, wooden buildings were predominant in Verniy (modern-day Almaty), though they were not in high demand due to seismic activity. [2]

Constructivism and Stalinist Empire Style

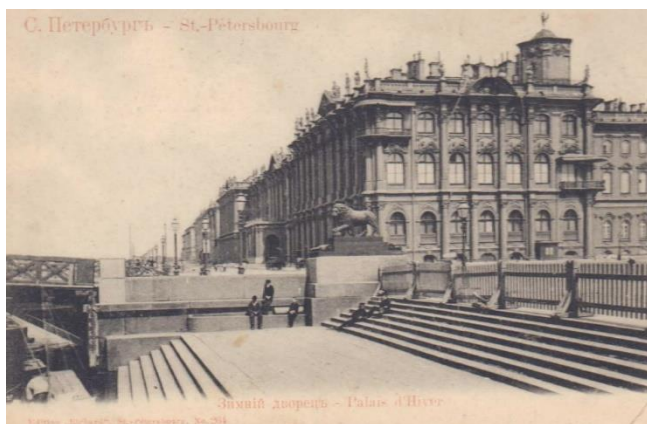
In the 1920s–1930s, Constructivism was popular in the USSR. This style was known for promoting rational, practical, and inexpensive solutions. However, it faced massive criticism and was soon replaced by the Stalinist Empire style.

During the 1930s–1950s, the Stalinist Empire style dominated Soviet architecture, characterized by grand, monumental buildings with abundant decorations that symbolized the power of the Soviet state. After Stalin's death in 1953, the government decided that buildings should be cheap and fast to construct, without decorative elements. The Stalinist Empire style was replaced by economical “Khrushchyovkas” and standardized apartment buildings, many of which remained unfinished.

The picture depicts the Main Pavilion of VDNH, showcasing the characteristics of the Stalinist Empire style – monumentality,

{Picture 1 }

[Picture 2]

symmetry, rich decorative elements, and features of classical architecture. [3]

Classicism and Its Evolution

In the XVIII–XIX centuries, Classicism was the dominant style in Russia and Europe. Its main features included symmetry, columns, porticos, simple geometric shapes, and restrained decoration. The picture depicts the Winter Palace – a striking example of classicism, with its symmetry, columns, and restrained yet expressive decoration.

However, like other styles, it was eventually replaced as new technologies developed. New materials such as concrete, glass, and metal emerged, replacing stone masonry and classical columns with reinforced concrete structures, offering more design possibilities.

Nevertheless, Classicism was not entirely forgotten. In the XX–XXI centuries, its elements were revived in Neoclassicism, incorporating modern materials and technologies. [4]

Lost Cities and the Architecture of Vanished Civilizations

1. Verniy Estates

Before the revolution, Almaty had merchant estates, but like many other architectural structures, they have vanished.

[Picture 3]

An example is the estate of Governor-General Kolpakovsky, which was destroyed by a fire in 1995. These estates were characterized by intricate wooden carvings and luxurious interiors. [5]

2. Submerged Cities

In the XX century, several settlements in Kazakhstan were submerged due to the construction of large reservoirs.

One of the most notable examples is the partial disappearance of old Kapshagay during the

creation of the Kapshagay Reservoir. The water engulfed historic buildings that were an important part of the region's history, forcing many residents to abandon their homes.

Another striking example is Mologa, a Russian city that was submerged in the mid-XX century.

Mologa was an ancient city in Yaroslavl Oblast, serving as an important trade and industrial center until 1941. However, with the construction of the Rybinsk Reservoir (1935–1941), Mologa was threatened with flooding. The city was relocated, and its historic area disappeared underwater. [6]

3. Ghost Towns

In the XX century, many towns in Kazakhstan were abandoned due to the closure of mines and quarries.

A striking example is a settlement near Kentau, founded in the Soviet era as a mining town.

The settlement played a crucial role in resource extraction, but when the mines closed, residents began to leave, and today, it stands empty and abandoned. [7]

4. Bronze Age Settlements

Some of the oldest archaeological sites in Kazakhstan include Butakty-1 and Terenkara, dating back to the Bronze Age (II millennium BCE, Almaty Region).

These settlements flourished as centers of craftsmanship and occupied a strategic location. Archaeologists have discovered ancient kilns, pottery, and metal tools in the area. However, climate change and population migration eventually led to their disappearance. [8]

5. Terenkara (Kostanay Region)

This settlement was located on a riverbank, making it a convenient place to live. Archaeologists found remains of houses made of clay and wood. Over time, changes in the river's course and desertification caused its abandonment.

Houses from that era typically had a rectangular shape, small windows, and central hearths. Excavations revealed various household artifacts, such as ceramic vessels with characteristic Bronze Age ornaments, stone and bronze tools, knives, arrowheads, and hammers, all proving the existence of a developed culture. [9]

6. Otrar – The Mysterious City

One of Kazakhstan's most famous lost cities is Otrar.

Located in modern-day southern Kazakhstan, it was an important trade and cultural center. In 1219, the city was destroyed by Genghis Khan's army after a six-month siege.

Despite efforts to rebuild it, Otrar was completely abandoned by the XVII century. Today, its ruins remain a unique archaeological site, preserving the mysteries of the past. [10]

7. The Unfinished Almaty Metro

Construction of the Almaty Metro began in 1988, but due to the economic crisis of the 1990s, the project stalled, leaving several stations unfinished.

The initial metro plan included 11 stations connecting the city center with residential districts on the outskirts. However, in 1997, amid the financial crisis, construction halted almost entirely.

Some metro stations that were never completed include:

- Mamyr Station – planned as part of the first metro line but left unfinished.*
- Saryarka Station – intended to connect a new residential area with the city center.*
- Several second-phase stations that were never built.*

It wasn't until 2011, more than 20 years later, that the first metro stations in Almaty finally opened. However, the metro network remains small, with some planned lines still unrealized. [11]

REFERENCE:

1. Реабилитация жилого пространства горожанина : матер. XX междунар. науч-практ. конф. им. В. Татлина / под общ. ред. Е.Г. Лапшиной. – Пенза : ПГУАС, 2024. – 544 с (p.471-472)
2. Редакция алқасы – Редакционный совет.Заместитель главного редактора –Г.С. Абдрасилова, д. арх., акад. Профессор (p.22-23)
3. учебник для вузов : в 2 частях / Под ред. Ю. А. Петрова. –М. : Наука, 2024. – 586 с. – ISBN 978-5-02-041127-2 (p.456-4570)
4. учебник для вузов : в 2 частях / Под ред. Ю. А. Петрова. –М. : Наука, 2024. – 586 с. – ISBN 978-5-02-041127-2 (p.271-272)
5. Редакция алқасы – Редакционный совет.Заместитель главного редактора –Г.С. Абдрасилова, д. арх., акад. Профессор (p.17-23)
6. Реабилитация жилого пространства горожанина : матер. XX междунар. науч-практ. конф. им. В. Татлина / под общ. ред. Е.Г. Лапшиной. – Пенза : ПГУАС, 2024. – 544 с (p.3)
<https://informburo.kz/novosti/plyazi-kapsagaya-zatopilo-iz-za-silnogo-vetra>
<https://76.ru/text/gorod/2021/10/19/70202918/>
7. Редакция алқасы – Редакционный совет.Заместитель главного редактора –Г.С. Абдрасилова, д. арх., акад. Профессор (p.17-23)
https://www.azattyq.org/a/south_kazakhstan_region_monocities_kentau/28782018.html
https://islam.kz/ru/news/kazakhstan/podzemnoe-ozero-i-drevnie-razvaliny-zachem-turisty-edut-v-samyi-strashnyi-gorod-prizrak-v-kazahstane-fotovideo-13051/?utm_source=chatgpt.com
8. Редакция алқасы – Редакционный совет.Заместитель главного редактора –Г.С. Абдрасилова, д. арх., акад. Профессор (p.23-25)
9. Редакция алқасы – Редакционный совет.Заместитель главного редактора –Г.С. Абдрасилова, д. арх., акад. Профессор (p. 23-25)
10. Редакция алқасы – Редакционный совет.Заместитель главного редактора –Г.С. Абдрасилова, д. арх., акад. Профессор (p. 26-28)
11. Редакция алқасы – Редакционный совет.Заместитель главного редактора –Г.С. Абдрасилова, д. арх., акад. Профессор (p.1)
<https://informburo.kz/stati/stroitelstvo-metro-v-almaty-kak-prodvigaetsia-stroika-i-cto-mesaet-zakoncit-rabotu>
<https://www.inbusiness.kz/ru/news/kogda-v-almaty-poyavyatsya-novye-stancii-metro>
[Picture 1] : учебник для вузов : в 2 частях / Под ред. Ю. А. Петрова. –М. : Наука, 2024. – 586 с. – ISBN 978-5-02-041127-2 (p.456)
[Picture 2] : учебник для вузов : в 2 частях / Под ред. Ю. А. Петрова. –М. : Наука, 2024. – 586 с. – ISBN 978-5-02-041127-2 (p.271)
[Picture 3] : Редакция алқасы – Редакционный совет.Заместитель главного редактора –Г.С. Абдрасилова, д. арх., акад. Профессор (p.20)

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-64-71
УДК 332.1

БУДУЩЕЕ ЖИЛИЩНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА: РОЛЬ 3D-ПРИНТЕРОВ В ФОРМИРОВАНИИ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ

ГЕЛЬМАНОВА ЗОЯ САЛИХОВНА

Профессор, Карагандинский индустриальный университет, Темиртау, Казахстан

АШИМОВ ГАЛЫМ АБИХАНОВИЧ

Магистрант, Карагандинский индустриальный университет, Темиртау, Казахстан

САУЛЬСКИЙ ЮРИЙ НИКОЛАЕВИЧ

Магистрант, Карагандинский индустриальный университет, Темиртау, Казахстан

ТРУХАНОВ РУСЛАН АЛЕКСАНДРОВИЧ

Магистрант, Карагандинский индустриальный университет, Темиртау, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена исследованию перспектив применения 3D-печати в строительстве и её влиянию на формирование современной городской среды. Проанализированы технологические особенности аддитивного строительства, включая автоматизацию процессов, повышение точности возведения объектов и оптимизацию расхода строительных материалов. Рассматриваются возможности интеграции 3D-принтеров в градостроительное планирование, в том числе в условиях удалённых территорий и чрезвычайных ситуаций. Выявлены экономические и экологические преимущества технологии: снижение себестоимости строительства, уменьшение углеродного следа, минимизация строительных отходов и транспортных издержек. Отмечается значительный потенциал 3D-строительства в обеспечении устойчивого развития городов и поддержке принципов циркулярной экономики. Обоснована необходимость нормативного регулирования, научно-исследовательской поддержки и подготовки специалистов для масштабного внедрения 3D-технологий в строительную отрасль.

Ключевые слова: 3D-печать, строительная отрасль, технология, развитие города

В условиях стремительной урбанизации, роста численности населения и ограниченности ресурсов современное общество сталкивается с рядом вызовов в сфере жилищного строительства. Одной из ключевых проблем становится нехватка доступного и качественного жилья, особенно в быстрорастущих мегаполисах и удалённых регионах. При этом традиционные методы строительства зачастую оказываются недостаточно гибкими и ресурсоёмкими, не позволяя в полной мере соответствовать требованиям времени как с точки зрения сроков реализации проектов, так и с позиции экологической устойчивости. В последние десятилетия особое внимание исследователей и практиков привлекают инновационные строительные технологии, среди которых важное место занимает 3D-печать зданий и сооружений. Использование аддитивных методов позволяет не только существенно сократить временные и материальные затраты, но и внедрять новые подходы к архитектурному проектированию и организации строительного процесса [1,2]. 3D-строительство основывается на автоматизированной послойной укладке строительных смесей по цифровой модели, что обеспечивает высокую точность, снижение ошибок и минимизацию отходов. Особую актуальность применение данной технологии приобретает в контексте устойчивого развития и перехода к «зелёной» экономике, предполагающим рациональное использование ресурсов, снижение антропогенного воздействия на окружающую среду и повышение энергоэффективности построек [3-7]. Кроме того, 3D-печать открывает перспективы для изменения парадигмы градостроительной политики, позволяя формировать

более гибкую и адаптивную городскую среду, отвечающую социальным, экономическим и экологическим требованиям современности [8-10].

Целью исследования - является комплексный анализ потенциала 3D-печати в сфере жилищного строительства с акцентом её влияние на формирование городской среды, а также выявление преимуществ и ограничений технологии с позиции устойчивого развития.

3D-печать в строительстве представляет собой одно из направлений аддитивных технологий, основанное на послойном нанесении строительных материалов (чаще всего бетонных смесей) в соответствии с заранее созданной цифровой моделью [1,2,8,10]. Процесс осуществляется с использованием крупногабаритных строительных 3D-принтеров, способных работать в автоматическом режиме и выполнять функции традиционных строительных механизмов без участия большого количества рабочей силы [1,2].

Один из ключевых элементов технологии — цифровое моделирование, позволяющее не только формировать сложные архитектурные формы, но и точно просчитывать количество используемых материалов, минимизируя перерасход и строительные отходы. Строительная смесь для 3D-печати, как правило, представляет собой модифицированный бетон, обладающий высокой тиксотропностью, что обеспечивает его устойчивость к деформации после нанесения, быструю схватываемость и прочность при застывании [5].

Среди основных преимуществ технологии можно выделить снижение трудозатрат. Автоматизация строительного процесса значительно снижает потребность в квалифицированной рабочей силе, особенно на ранних этапах возведения объекта. Это особенно актуально в условиях кадрового дефицита в строительной отрасли. Использование BIM-моделирования (Building Information Modeling) и точного управления движением печатающей головки обеспечивает соответствие конечного объекта проектным параметрам с минимальными отклонениями, что влечёт за собой снижение затрат на доработку и корректировку [11]. 3D-принтер способен возводить стены и другие конструктивные элементы за считанные часы, что сокращает общий срок реализации строительных проектов [1,2]. Для временного жилья или экстренных ситуаций это становится критическим преимуществом. Принцип послойного нанесения позволяет точно дозировать строительную смесь, использовать её только в необходимых объёмах и с минимальными потерями. Это снижает себестоимость строительства и способствует устойчивому использованию материалов. Технология позволяет реализовывать сложные формы, которые ранее были либо технически трудновыполнимыми, либо экономически нецелесообразными при использовании традиционных методов. Это открывает новые горизонты для архитекторов и проектировщиков, способствуя формированию уникальной городской среды [1,2,8].

Также стоит отметить, что в настоящее время ведутся активные исследования в области разработки новых составов строительных смесей для 3D-печати, включая материалы на основе геополимеров, переработанных отходов и других устойчивых компонентов [5]. Параллельно совершенствуются программные комплексы для управления принтерами, повышается точность позиционирования, интегрируются элементы искусственного интеллекта для самоконтроля и коррекции ошибок в процессе печати. Таким образом, технологическая база 3D-строительства находится в стадии активного развития, демонстрируя высокий потенциал для масштабного внедрения в жилищное строительство и интеграции в городскую инфраструктуру.

Влияние 3D-печати на городскую среду выходит далеко за рамки технологических аспектов и охватывает широкий спектр социально-экономических, экологических и пространственно-архитектурных трансформаций. Аддитивные технологии в строительстве формируют новые парадигмы градостроительства, архитектурного проектирования и развития инфраструктуры, способствуя созданию более устойчивых, адаптивных и инклюзивных городов [8,10].

Одним из ключевых преимуществ 3D-печати является способность воспроизводить сложные архитектурные формы, которые невозможно или экономически нецелесообразно

реализовать традиционными методами. Это открывает новые возможности для формирования уникального облика городской застройки, отхода от типовых проектов и стандартизированной архитектуры, доминирующей в большинстве мегаполисов. В результате создаются более выразительные и человекоориентированные пространства, которые способствуют укреплению идентичности территорий и повышению качества жизни населения.

Благодаря высокой точности и индивидуализации цифрового моделирования возможно проектировать здания, оптимизированные под конкретные климатические, культурные и социальные условия. Это делает возможным более гибкое зонирование, учет локальных особенностей и реализацию принципов контекстуальной архитектуры — подхода, при котором архитектурные формы органично интегрируются в существующую городскую ткань.

В условиях глобального роста численности городского населения проблема обеспечения доступным жильем приобретает всё большую остроту. Согласно данным ООН, к 2050 году свыше 68% населения мира будет проживать в городах, что потребует масштабных усилий по строительству новых жилых объектов. Традиционные методы строительства зачастую не справляются с таким объёмом ввиду высокой стоимости, продолжительности процессов и зависимости от трудовых ресурсов.

3D-печать позволяет радикально сократить сроки возведения зданий — до нескольких суток на одну конструкцию — и тем самым удовлетворять растущий спрос на жильё, особенно в сегменте социального строительства. Низкие производственные издержки, автоматизация процесса и минимизация участия человека позволяют снизить конечную стоимость объекта, что делает технологию перспективной в рамках государственных программ по обеспечению жильем малообеспеченных слоёв населения.

Мобильный характер 3D-принтеров, их способность функционировать в изолированных и слаборазвитых территориях позволяет использовать технологию для освоения новых районов и обеспечения жилищной инфраструктурой в условиях, где традиционное строительство сопряжено с трудностями. Это особенно важно для отдалённых регионов, районов с экстремальными климатическими условиями, а также в ситуациях стихийных бедствий, военных конфликтов или миграционного давления, когда необходима срочная постройка временного жилья, медицинских пунктов, пунктов приёма населения.

Одним из актуальных вызовов современного градостроительства является чрезмерная нагрузка на транспортную и инженерную инфраструктуру в процессе строительства. Традиционные методы предполагают значительные объёмы перевозок строительных материалов, привлечение техники, хранение ресурсов на площадке и организацию множества подрядных процессов.

3D-строительство позволяет децентрализовать производственный цикл, печатая объекты непосредственно на месте строительства. Это существенно снижает транспортную нагрузку, сокращает выбросы, связанные с перевозкой и механизированной обработкой материалов, и уменьшает шумовое загрязнение — особенно актуальное для плотной городской среды. Также уменьшается необходимость в складских площадях и логистических цепочках поставок, что делает проектирование более гибким и оперативным.

В более широком контексте 3D-строительство можно рассматривать как неотъемлемую часть цифровой трансформации городов в рамках концепции «умного города». Это направление предполагает активное использование цифровых технологий и автоматизации для повышения качества жизни, оптимизации управления ресурсами и развития устойчивой городской инфраструктуры. В сочетании с системами цифрового моделирования, геоинформационными системами (ГИС), BIM-платформами и сенсорными сетями 3D-печать может стать инструментом быстрого прототипирования и реализации городских объектов в режиме реального времени. Кроме того, возможность использования устойчивых, перерабатываемых и экологически безопасных строительных смесей в 3D-печати поддерживает переход к циркулярной экономике в строительстве. Применение вторичных ресурсов, оптимизация форм, снижение массы конструкций без потери прочностных

характеристик — всё это способствует минимизации воздействия на окружающую среду и повышению экологичности городской среды.

Таким образом, 3D-строительство оказывает многоуровневое влияние на формирование современной городской среды, сочетая архитектурную гибкость, социальную значимость, экологическую эффективность и технологическую инновационность. Применение данной технологии способно не только ускорить решение жилищных проблем, но и способствовать формированию нового облика городов, ориентированного на устойчивое развитие, инклюзивность и цифровую трансформацию.

Одним из ключевых аргументов в пользу внедрения 3D-печати в жилищное строительство является сочетание экономической эффективности и экологической устойчивости. Аддитивные технологии позволяют существенно снизить издержки на всех этапах строительного цикла — от проектирования до эксплуатации — одновременно уменьшая негативное воздействие на окружающую среду [1,2]

Одним из наиболее очевидных экономических эффектов применения 3D-строительства является сокращение сроков возведения объектов. Тогда как традиционные технологии требуют недель или месяцев на возведение даже базовой конструкции, 3D-принтер способен построить каркас одноэтажного дома всего за 24–72 часа. Это позволяет значительно экономить на аренде оборудования, временных затратах и административных расходах.

Рисунок 1 -3D-печать дома: процесс создания стен

Рисунок 2 –технология 3D –печати в строительстве

Кроме того, автоматизация процесса ведёт к снижению трудозатрат: требуется меньшее количество рабочих, а также снижается потребность в высококвалифицированной ручной рабочей силе. Вместо десятков специалистов достаточно команды инженеров и операторов, контролирующих принтер и обеспечивающих его функционирование. Это особенно важно в условиях кадрового дефицита в строительной отрасли и растущей стоимости трудовых ресурсов.

Также стоит отметить, что в 3D-печати отсутствует необходимость в опалубке, армировании и других промежуточных конструктивных элементах, традиционно применяемых в строительстве, что также ведёт к экономии как времени, так и материалов.

Благодаря послойному характеру нанесения смеси и возможности точного дозирования материала, снижается его перерасход и минимизируется количество отходов. Это особенно важно для бетонных и полимерных смесей, производство которых требует значительных энергозатрат и выбросов парниковых газов. Использование только необходимого объёма материала снижает затраты и способствует устойчивому управлению ресурсами(рисунок 1,2) [3,4].

Современные разработки в области строительных смесей позволяют включать в их состав переработанные компоненты: золу-унос, отходы стекла, пластика, переработанный бетон и др. Это не только удешевляет производство, но и позволяет решать задачи утилизации вторичных материалов, способствуя развитию принципов циркулярной экономики.

Одним из главных вызовов современного строительства является его воздействие на окружающую среду: выбросы CO₂, образование строительных отходов, потребление воды и энергии, а также загрязнение воздуха и шум. По данным Международного энергетического агентства (IEA), строительный сектор генерирует около 39% глобальных выбросов углерода.

3D-печать позволяет существенно сократить углеродный след за счёт: меньшего количества бетона и других смесей — меньше выбросов при их производстве и транспортировке; возможности печати непосредственно на месте строительства снижает потребность в транспортировке материалов и конструкций; аддитивный метод не требует интенсивной работы тяжёлой техники и не предполагает больших затрат на обогрев или осушение площадки; отсутствия тяжёлой строительной техники и больших объёмов транспортировки снижает уровень шума и пылевых загрязнений, особенно в плотной городской застройке [1,2,8].

3D-строительство предоставляет возможность проектировать здания с высокой степенью энергоэффективности за счёт формы и конструктивных решений. Волнообразные или утолщённые стены, герметичные контуры, интеграция теплоизоляционных элементов прямо в процессе печати — всё это способствует снижению теплопотерь и уменьшению затрат на отопление и кондиционирование [3,4].

Некоторые экспериментальные проекты включают элементы пассивного домостроения: естественное освещение, встраиваемые вентиляционные каналы, использование солнечных панелей и систем рекуперации тепла. Это делает возможным создание «нулевых» или даже «положительно-энергетических» домов — зданий, производящих больше энергии, чем они потребляют [3,4].

Несмотря на высокие начальные инвестиции в оборудование, программное обеспечение и обучение персонала, в долгосрочной перспективе 3D-строительство демонстрирует высокую рентабельность. Эксплуатационные расходы снижаются за счёт автоматизации, а стоимость одного объекта уменьшается при масштабировании производства и серийной реализации проектов. Уже сегодня наблюдается интерес со стороны инвесторов, девелоперов и государственных структур к строительству 3D-посёлков, социальных объектов и инфраструктуры в развивающихся странах.

Таким образом, 3D-строительство представляет собой не только технологически продвинутую, но и экономически обоснованную альтернативу традиционным методам.

Снижая себестоимость, минимизируя экологический ущерб и способствуя более рациональному использованию ресурсов, технология может стать важным инструментом устойчивого развития строительной отрасли в ближайшие десятилетия.

Технология 3D-печати в строительстве представляет собой революционное направление, способное трансформировать традиционные подходы к проектированию и возведению зданий. Проведённый анализ показал, что использование строительных 3D-принтеров обеспечивает значительные преимущества как на технологическом, так и на социально-экономическом и экологическом уровнях. Возможность оперативного строительства, снижение издержек, оптимизация использования ресурсов и расширение архитектурных решений делают 3D-строительство привлекательной альтернативой для решения актуальных проблем жилищного сектора в условиях растущей урбанизации.

Одним из ключевых аспектов рассмотренной технологии является её влияние на формирование современной городской среды. 3D-печать способствует созданию более гибких, устойчивых и разнообразных пространств, способных адаптироваться к нуждам различных социальных групп и региональных условий. Учитывая потенциал к индивидуализации застройки, снижению экологической нагрузки и развитию инфраструктуры в труднодоступных районах, 3D-строительство может стать эффективным инструментом модернизации градостроительной политики.

С экономической точки зрения, технология позволяет значительно снизить себестоимость строительства, сократить сроки реализации проектов, а также минимизировать потребность в трудовых ресурсах. С экологической позиции – обеспечить сокращение выбросов парниковых газов, уменьшить количество строительных отходов и повысить энергоэффективность готовых объектов. Всё это соответствует глобальным целям устойчивого развития и принципам циркулярной экономики.

Однако для широкомасштабного внедрения 3D-строительства необходимы комплексные меры: развитие нормативно-правовой базы, стандартизация технологий, подготовка специалистов и проведение прикладных научных исследований. Важную роль играет также интеграция 3D-печати в цифровую экосистему «умных городов», что позволит задействовать потенциал технологии в рамках стратегического планирования и устойчивого развития территорий.

Американская компания ICON (США) построила первый в мире 3D-печатный район в Мексике, обеспечив жильем малообеспеченные семьи. ICON – стоимость 3D-печатного дома площадью 37 м² составила около \$10 000, тогда как традиционное строительство аналогичного дома стоило бы от \$25 000. Также ICON совместно с NASA разрабатывает проекты 3D-печатных зданий для Марса и Луны. Датская компания COBOD разработала 3D-принтер BOD2, который используется по всему миру. Например, в Германии в 2020 году был построен первый жилой дом с помощью этого принтера. Строительство 3D-печатного жилого дома обошлось на 50% быстрее и на 30% дешевле традиционного метода.

В Дубае Aris Cor напечатала крупнейшее 3D-строение – двухэтажное административное здание площадью 640 м². Mighty Buildings (США) – Стартап, производящий модульные 3D-печатные дома, использует инновационные композитные материалы, что ускоряет строительство. Ведущая строительная компания Казахстана VI Group и 3D-принтинг исследует применение 3D-принтинга в строительстве модульных зданий. Университет Astana IT изучает возможность интеграции 3D-принтеров для строительства быстровозводимого жилья. Инициативные группы, в Караганде и Алматы разрабатывают концепции строительства социальных и студенческих общежитий с применением 3D-печати Будущее 3D в Казахстане: Возможность строительства доступного жилья за счет снижения затрат (рисунок 3). Ускорение урбанизации и развитие умных городов. Использование устойчивых материалов для снижения экологического следа.

Снижение затрат при использовании 3D-принтеров в жилищном строительстве варьируется в зависимости от технологии, региона и масштаба проекта. Однако в среднем можно выделить следующие показатели(таблица1):

Таблица1 - Снижение затрат на строительство с применением 3D-принтеров

Статья затрат	Традиционное строительство	3D-печать	Экономия (%)
Трудозатраты	40-50% от бюджета	10-20%	50-80%
Строительные материалы	100%	60-70%	30-40%
Время строительства	6-12 месяцев	1-3 месяца	50-80%
Общий бюджет проекта	100%	60-80%	20-40%

Рисунок 3 – Будущее жилищного строительства:
роль 3D – принтеров в формировании городской среды.

Таким образом, 3D-печать в строительстве не только представляет собой перспективную технологию, но и формирует новые векторы развития городской среды. При условии системного подхода и государственной поддержки она может стать одной из опорных точек в строительной индустрии будущего, направленной на создание комфортного, доступного и экологически безопасного жилья.

ЛИТЕРАТУРА

1. Buswell R. A., et al. (2018). 3D Printing Using Concrete Extrusion: A Roadmap for Research. Cement and Concrete Research, 112, 37-49.
2. Wohlers T. (2021). Wohlers Report 2021: 3D Printing and Additive Manufacturing State of the Industry. Wohlers Associates.
3. Гельманова З.С., Конакбаева А.Н., Мезенцева А.В. Теория и практика энергоменеджмента: Монография. – Алматы, Изд-во Лантар Трейд, 2020 -231с.
4. Гельманова З.С., Петровская А.С., Мезенцева А.В. Процесс управления энергосберегающей деятельности. МНПЖ// Экологическая, промышленная, энергетическая безопасность. 2019.С. 62 – 67
5. Гельманова З.С., Мезенцева А.В. Применение высоких технологий в производстве строительных материалов. МНПЖ //Глобальная наука и инновации 2021: ЦА. №2(13). С.22-27
6. Гельманова З.С., Пак О.К., Филатов А.В. Европейские требования к проектированию стальных конструкций: Монография. – Алматы, Изд-во Эпиграф, 2019 -116с.
7. Гельманова З.С., Латыпова М. А., Мезенцева А.В. Экономика промышленных предприятий в условиях цифровизации: Монография. – Алматы, Изд-во Лантар Трейд, 2022 -171с.
8. Казаков А. В. (2020). Аддитивные технологии в строительстве: инновации и перспективы. Архитектура и Строительство, 5, 12-17.
9. Le, T. T., et al. (2012). Mix Design and Fresh Properties for High-Performance Printing Concrete. Materials and Structures, 45(8), 1221-1232.
10. Lim, S., et al. (2012). Developments in Construction-Scale Additive Manufacturing Processes. Automation in Construction, 21, 262-268.
11. Гельманова З.С., Мезенцева А.В. Внедрение и применение BIM – технологий// Вестник КазГАСА. №2 2021.С.201-208

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-72-84

COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE UNITED NATIONS IN ENSURING CIVIL HUMAN RIGHTS

SAITOVA NINA ALEKSEEVNA

Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University

ASSYLBEKOVA AKDANA AIDARKYZY

Master's Student at the Department of Political Science, Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

Abstract. *This article is devoted to the analysis of Kazakhstan's cooperation with the United Nations (UN) in the field of promoting and protecting civil human rights. The study is based on a comprehensive examination of Kazakhstan's multifaceted efforts aimed at strengthening the legal and institutional framework in the country to ensure the observance and protection of civil rights and freedoms. The analysis covers key documents, initiatives, and programs implemented by Kazakhstan in collaboration with the UN as part of strategies to improve the human rights situation. Special attention is given to critical aspects such as Kazakhstan's participation in international human rights covenants and conventions, the activities of national institutions in promoting civil rights, and the effectiveness of existing monitoring and reporting mechanisms to international bodies. The article also highlights the challenges and issues faced by Kazakhstan in fulfilling its obligations to protect civil human rights and provides recommendations for enhancing cooperation with the UN and other international partners in this area. The article contributes to a deeper understanding of the dynamics and specifics of Kazakhstan's interaction with the UN in the context of global efforts to ensure the universality and indivisibility of human rights.*

Keywords: *UN, civil rights, international cooperation, human rights mechanisms, monitoring of human rights compliance.*

INTRODUCTION

In the context of globalization, the importance of protecting human rights is significantly increasing, highlighting the critical need for international cooperation in this field. A particularly vital role in this process is played by the interaction between states and the United Nations (UN), which serves as the largest international institution in the realm of human rights. Through its structures—such as the Human Rights Council, the Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR), and specialized treaty bodies—the UN develops and promotes global human rights standards [1]. Fundamental documents in this domain include the 1948 Universal Declaration of Human Rights and the International Covenants on Civil, Political, Economic, Social, and Cultural Rights. These documents define universal rights and freedoms that states commit to uphold and serve as benchmarks for assessing compliance with these rights [2].

Globalization, which fosters the exchange of ideas and social norms, has significantly reinforced the role of the UN in human rights protection, making the safeguarding of rights and freedoms a universal task that requires intergovernmental collaboration. The UN's monitoring and reporting mechanisms, such as the Universal Periodic Review (UPR), enable tracking progress and assessing how effectively countries, including Kazakhstan, fulfill their human rights obligations. These mechanisms help states identify problematic areas, engage civil society, and enhance government accountability to their citizens [3].

This study focuses on analyzing Kazakhstan's cooperation with the UN in the context of protecting civil human rights. Specifically, it evaluates the effectiveness of this collaboration, the results achieved,

ОФ “Международный научно-исследовательский центр “Endless Light in Science”

and potential avenues for further improvement. Particular attention is given to monitoring and reporting mechanisms that allow an assessment of how well Kazakhstan fulfills its international human rights commitments. The UN monitoring and reporting system plays a pivotal role in maintaining constructive dialogue with Kazakhstan and other countries. For example, Kazakhstan has participated in the Universal Periodic Review (UPR) since 2009, which records achievements and identifies areas requiring attention and reform [4]. In the realm of freedom of assembly and expression, Kazakhstan receives recommendations to improve its legislative framework, contributing to the further development of its legal environment.

The analysis examines various documents and agreements between the parties, identifies successful practices, and highlights areas needing improvement. This study also aims to uncover how international human rights standards are integrated into Kazakhstan's national legislation and practices. The impact of cooperation with the UN is evident in Kazakhstan's efforts to improve its legislation, particularly in areas such as women's rights, child protection, combating domestic violence, and the protection of persons with disabilities. Many legal reforms in these fields are linked to recommendations provided by the UN.

Moreover, analyzing Kazakhstan's interaction with the UN is crucial for understanding its contribution to the development of the national legal system and its impact on international human rights obligations. This helps to gain deeper insights into the role of the UN in advancing global human rights standards and their influence on political and social processes in Kazakhstan [5]. The findings and recommendations derived from this study can make a significant contribution to political science and practice, enhancing the understanding of the effectiveness of international cooperation in this critical area.

MAIN PART

The cooperation between the Republic of Kazakhstan and the United Nations (UN) in the field of human rights protection represents a significant aspect of the country's foreign policy. This stems both from Kazakhstan's aspiration to strengthen its international standing and its need to implement sustainable democratic and socio-economic transformations. Since gaining independence and joining the UN in 1992, Kazakhstan has actively participated in various initiatives aimed at protecting human rights and supporting sustainable development, reflecting its commitment to adhering to international standards on individual rights and freedoms.

Kazakhstan's collaboration with the UN focuses on protecting civil, political, economic, social, and cultural rights. Within this partnership, the country fulfills the requirements of key international documents such as the International Covenant on Civil and Political Rights, engages with the UN Human Rights Council, and regularly undergoes the Universal Periodic Review (UPR). These processes ensure international oversight of Kazakhstan's compliance with its human rights obligations. Through UN reports and recommendations, Kazakhstan has implemented a series of legislative and institutional reforms aimed at enhancing legal guarantees for human rights and freedoms. These reforms are particularly crucial in light of the country's efforts to establish a robust civil society and strengthen its legal system.

One of Kazakhstan's primary objectives in the field of human rights is to enhance its national legal framework to align with international obligations and standards. Key areas of reform include improving the protection of minority rights, humanizing prison conditions, and expanding civil liberties, such as freedom of speech and the right to peaceful assembly.

To achieve these goals, Kazakhstan has enacted new laws and amended existing ones, allowing the state to not only improve domestic human rights compliance but also bolster its international reputation. Increased transparency in legislative processes and adherence to universal human rights standards contribute to the development of a legal system more open to public scrutiny, strengthening trust from civil society. Consequently, these reforms not only foster a more equitable and stable legal environment

domestically but also enhance Kazakhstan's credibility as a responsible actor in the global human rights system.

Developing and strengthening institutional mechanisms is a central component of Kazakhstan's human rights strategy. The country places particular emphasis on ensuring judicial independence and improving the effectiveness of human rights institutions to build public trust in the legal system and more effectively protect human rights. A critical area of reform includes the establishment of mechanisms to prevent torture and other forms of cruel treatment, which marks a significant step toward ensuring the dignity and rights of every citizen.

Education and raising awareness about human rights also play a pivotal role in Kazakhstan's strategy. The implementation of educational programs and public awareness campaigns fosters a stronger societal understanding of human rights and the importance of their protection. Particular attention is given to training law enforcement personnel and judicial system employees, helping to instill a profound respect for human rights in their daily work. These initiatives not only enhance the professional competencies of state employees but also lay the foundation for the long-term cultivation of a human rights culture in the country.

Active participation by civil society in these processes strengthens transparency and accountability in government actions, providing independent oversight of the state's compliance with its human rights obligations. Civil society, including non-governmental organizations and public associations, plays a vital role in promoting transparency, thereby reinforcing the legitimacy and effectiveness of state reforms [6].

Finally, international cooperation and the fulfillment of commitments to the global community are key aspects of Kazakhstan's strategy. The country's regular participation in international reviews, as well as adherence to the norms and standards outlined in international treaties and conventions, contribute to improvements in the domestic human rights situation and strengthen Kazakhstan's international standing as a responsible and reliable partner. Such cooperation not only supports the development of the national legal system but also enhances Kazakhstan's reputation in the realm of global human rights protection.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan plays a crucial role in ensuring and protecting civil and political rights. As the primary legal document, it enshrines the fundamental principles of statehood and the social structure of the country. Serving as the supreme law, the Constitution defines the foundations of state-citizen relations and imposes obligations on state authorities to uphold, protect, and guarantee the rights and freedoms of every individual. The rights and freedoms outlined in the Constitution establish the legal basis for the legislative and enforcement activities of all state bodies, positioning the Constitution as an unassailable legal guide and a source of the highest legal standards mandatory for implementation.

The Constitution of Kazakhstan encompasses a broad spectrum of civil rights, creating a solid foundation for the legal protection of individuals in various spheres of public life. Foremost, the Constitution guarantees the right to life, which is established as an inalienable right of every individual and serves as the cornerstone of all other rights and freedoms. This right is reflected in Article 15, which declares that every person has an inalienable right to life, and its protection is entrusted to state authorities and the country's legal system. The right to life is a cornerstone of human rights and holds paramount importance in Kazakhstan's legal framework.

Equally significant is the right to freedom and personal security, enshrined in Article 16 of the Constitution. This right ensures that no one may be deprived of liberty except in accordance with the law and provides protection against arbitrary arrests and detentions, thereby establishing guarantees for fair law enforcement and the personal safety of citizens. The Constitution also guarantees the right to privacy and personal and family confidentiality, as outlined in Article 18. This article obligates the state to respect the private lives of its citizens, ensuring the protection of personal data and private information from

unauthorized interference—a particularly critical safeguard in the modern era of digitalization and the growing volume of data managed by state structures.

The Constitution also enshrines the right to freedom of thought and speech, which serves as one of the foundations of a democratic society and underpins socio-political pluralism. Article 20 of the Constitution establishes that everyone has the right to freely express their opinions, enabling citizens to openly discuss and critique the activities of state bodies, exchange ideas and viewpoints freely, and foster public discourse. The right to freedom of assembly and association, guaranteed by Article 32, is a fundamental civil right that allows citizens to participate in peaceful assemblies, rallies, and demonstrations. This right facilitates civic engagement in democratic processes, the expression of public opinion, and the protection of collective interests, playing a crucial role in bolstering civic activity and upholding democratic values [7].

The prohibition of discrimination in the Constitution of Kazakhstan is a key guarantee for the protection of citizens' rights. Article 14 of the Constitution asserts that all citizens are equal before the law and must not face discrimination based on origin, social status, property or official position, gender, race, nationality, language, religion, or beliefs. This principle of equality before the law and the prohibition of discrimination establishes the foundation for the equal participation of all citizens in the country's public and political life, irrespective of their individual characteristics. It contributes to the creation of an inclusive society where the rights and freedoms of every individual are respected [8].

The Constitution of Kazakhstan serves as the fundamental document upon which all subsequent laws and normative acts of the country are developed and adopted. One of the Constitution's essential functions is ensuring that all legislative initiatives conform to human rights and freedoms. The norms enshrined in the Constitution make it possible to challenge any legislation that contradicts constitutional principles, thereby guaranteeing legal protection for both individual and collective rights. This aspect of Kazakhstan's constitutional system ensures the stability of the legal environment and serves as a vital safeguard for the protection of civil and political rights in the framework of a rule-of-law state.

The Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan plays a crucial role in upholding and protecting constitutional rights, being vested with the authority to review laws and normative acts for compliance with the Constitution. The Constitutional Court ensures independent oversight of adherence to constitutional norms, considers cases related to the constitutionality of laws and legal acts, and has the power to annul those that contradict the Constitution. This function establishes an effective judicial mechanism for protecting citizens' rights and freedoms while preventing potential human rights violations at the legislative and law enforcement levels [9].

In Kazakhstan, the protection of human rights is supported by an extensive network of institutions and organizations, including national commissions, the Ombudsman's office, and non-governmental organizations (NGOs). These structures play a critical role in monitoring compliance with human rights, providing legal assistance to victims of violations, educating the public, and fostering a human rights culture. Together, they form essential components of the human rights protection system, performing both governmental and societal functions and thereby ensuring a multi-tiered approach to safeguarding human rights and freedoms. In this context, it is essential to analyze the specific functions of each of these institutions, their achievements, as well as the challenges and tasks they face.

A prominent example of the integration of international standards in Kazakhstan is the work of the National Commission on Human Rights under the President of the Republic of Kazakhstan, established in 2013. This state institution coordinates the actions of government bodies in the field of human rights protection, develops proposals for improving legislation, promotes international cooperation, and addresses citizens' complaints about rights violations. The Commission's key objectives include eliminating human rights violations, formulating recommendations to strengthen the national human rights protection system, and preparing analytical reports to enhance law enforcement practices. The Commission's activities aim to integrate international human rights standards into national legislation

and administrative practices, thereby reinforcing the alignment of Kazakhstan's legal system with global norms.

The institution of the Human Rights Ombudsman in Kazakhstan was established under the Law "On the Commissioner for Human Rights in the Republic of Kazakhstan," adopted in 2002. The Ombudsman addresses citizens' complaints regarding violations of rights and freedoms, including cases involving state bodies, private organizations, or individuals [10]. Consequently, the Ombudsman's activities are central to the national human rights protection system, acting as a bridge between citizens and state structures while ensuring oversight of citizens' rights compliance. The Ombudsman of Kazakhstan is empowered to file inquiries with state bodies, initiate investigations, issue recommendations, and disseminate information on human rights. These activities contribute to public legal awareness and increase trust in state mechanisms for human rights protection.

Another significant aspect is the independence of ombudspersons and national human rights institutions from the executive branch. Genuine independence ensures the possibility of objective and impartial analysis of human rights violations, as well as protection from external pressure. In countries where national human rights institutions operate independently, citizens can rely on the safeguarding of their rights regardless of political interests. In Kazakhstan and other nations, the effectiveness of the ombudsperson's activities is directly linked to their independence, which is essential for the sustainable development of the human rights protection system as a whole.

Kazakhstan is also making efforts to strengthen other human rights mechanisms, including national commissions and institutions that collaborate with civil society and government agencies. These bodies create platforms for citizens to file complaints, seek protection in cases of rights violations, initiate investigations, and raise issues with state authorities [11]. The unique position of these institutions enables them to conduct independent investigations and hold both state and private entities accountable for human rights violations. The effectiveness of such institutions depends on their independence and the level of resources allocated for their operations.

However, national human rights institutions and ombudspersons in many countries face challenges that impact their independence and effectiveness. One of the key challenges is pressure from the executive branch, which can undermine the objectivity and independence of these institutions, particularly in politically sensitive cases. Kazakhstan is no exception: its national human rights mechanisms also encounter challenges related to ensuring independence and effective performance amid limited resources and political influences. Additionally, a lack of financial and human resources hampers thorough investigations, comprehensive monitoring of human rights compliance, and the development of protection programs, ultimately diminishing their ability to significantly improve the human rights situation in the country.

One of the most important functions of ombudspersons and human rights institutions is educational activities aimed at raising awareness about human rights among a broad audience, including public officials [12]. Such activities comprise a wide range of educational programs, including seminars, training sessions, conferences, and public discussions, which contribute to fostering a culture of respect for human rights. The implementation and development of educational programs by human rights institutions not only enhance the understanding of legal norms but also create conditions for a more open dialogue about rights and freedoms. This is particularly relevant in overcoming cultural and political barriers to discussing human rights issues [13].

A key focus of the educational efforts of ombudspersons is their work with public officials. Conducting specialized training sessions and seminars tailored for law enforcement officers, social service workers, and judges enhances their competencies in the field of human rights and increases their awareness of international human rights standards [14]. This aspect is crucial because public officials are directly responsible for key functions related to the protection of rights and the maintenance of law and order.

Special attention is given to the collaboration of national human rights institutions with international organizations, which opens avenues for exchanging experiences and best practices. Participation in international forums and human rights projects organized by the UN, OSCE, and other organizations allows not only for the study of other countries' experiences but also for adapting the most effective human rights mechanisms for national application. This process includes engagement with international experts, the development of joint projects, and consultation on issues related to human rights protection.

International cooperation also provides access to additional resources, including methodological support, funding, and independent evaluations of effectiveness. Furthermore, the adoption of international standards and their integration into national human rights practices contribute to creating a more transparent and stable legal environment. This reduces the likelihood of rights violations and strengthens public trust in legal institutions.

To evaluate the effectiveness of ombudspersons and national commissions, several factors must be considered. First, complaint resolution metrics play a crucial role: the number of citizen appeals, the types of cases reviewed, and the actions taken. Statistics on the number of processed complaints and the satisfaction level of citizens can provide insights into the performance of human rights bodies and the degree of public trust in them. Analyzing this data helps identify areas requiring additional attention or adjustments in approach.

Second, the ability of human rights bodies to initiate legislative changes is critical. Based on identified violations and systemic issues, ombudspersons can submit recommendations to legislative bodies to address legal gaps, which is an integral part of their function.

An essential component of the effectiveness of national human rights institutions is their ability to organize educational initiatives aimed at fostering a culture of respect for human rights and educating stakeholders on human rights standards.

Non-governmental organizations (NGOs) play a primary and arguably the most important role in the country's human rights system. Kazakhstan has over 20 major NGOs working on human rights at various levels, including monitoring law enforcement practices, documenting violations, and providing legal assistance to victims of rights violations. These organizations often serve as the first point of contact for citizens facing violations, offering independent and objective support. For instance, the Kazakhstan International Bureau for Human Rights and Rule of Law (KIBHR), the Kazakhstan Helsinki Human Rights Federation, the Public Foundation "Institute of Equal Rights and Equal Opportunities," and the "Young Lawyers Club" Foundation bring together legal professionals and human rights advocates to promote legal awareness and monitor compliance with human rights standards.

Another critical task for Kazakhstan's human rights institutions is fostering international cooperation. Organizations and state institutions, such as the Ombudsman and the National Commission, actively participate in international human rights forums and projects, allowing them to exchange experiences and adopt best practices from foreign colleagues. For example, Kazakhstan's participation in the UN Universal Periodic Review (UPR) enables the country to present its human rights achievements and receive recommendations for improving its human rights system from other UN member states.

This mechanism facilitates the integration of international standards into national human rights practices and enhances the overall protection of rights and freedoms. One of the key international tools for monitoring and improving human rights conditions is the Universal Periodic Review conducted by the UN Human Rights Council. This process is a vital instrument for assessing the human rights situation in various countries, including Kazakhstan. It helps identify areas requiring attention from both the international community and national authorities, contributing to the development and strengthening of the country's human rights framework.

The Universal Periodic Review (UPR) is a cyclical evaluation process in which each country participating in the United Nations (UN) is required to submit a report on the human rights situation

within its borders. As a UN member, Kazakhstan undergoes this process while taking into account its domestic circumstances and accountability. During the review, the country provides a report outlining the current state of human rights, including specific achievements, issues, and the measures taken to address them. These reports are analyzed based on internal data provided by state authorities, as well as information from international human rights organizations, independent experts, and other stakeholders.

The UPR is conducted every four years for each country, and the result of this process is a comprehensive resolution from the UN Human Rights Council, which contains recommendations for improving the human rights situation in the country. As part of this mechanism, Kazakhstan receives recommendations on various human rights aspects, including women's rights, children's rights, freedom of speech, minority rights, and other important areas. The reports and conclusions obtained through the UPR process provide an objective assessment and allow the country to develop a strategy for addressing identified shortcomings, as well as assess progress in meeting international standards.

Given these factors, it can be noted that Kazakhstan's human rights institutions play an essential role in protecting human rights and fostering a culture of human rights and the rule of law in society. The activities of NGOs, the ombudsman, and state human rights commissions are aimed at providing citizens with the opportunity to seek help when their rights are violated, protecting the rights of vulnerable groups, and promoting the development of a transparent and accountable law enforcement system. At the same time, to enhance the effectiveness of their work, it is important to ensure their independence from political influence and provide the necessary resources to carry out human rights activities.

Thus, Kazakhstan's human rights protection system represents a combination of efforts from NGOs, the ombudsman, and state commissions working to strengthen the human rights environment in the country, engaging with international organizations, and drawing attention to the issues of human rights and freedoms. Reports submitted as part of the Universal Periodic Review and other UN mechanisms not only showcase the progress made but also allow the international community to objectively assess the human rights situation in each country, contributing to the further harmonization of national legislation with international standards [15].

Kazakhstan, as an active participant in the international community, demonstrates its commitment to the principles and standards of human rights through its participation in a range of international treaties and conventions, as well as through the gradual adaptation of its national legislation to these international requirements. By signing and ratifying key international human rights agreements, Kazakhstan affirms its commitment to upholding the rights and freedoms recognized by the international community and contributes to strengthening the country's legal system by introducing effective mechanisms for the protection of rights. Let us now take a closer look at the key aspects of this cooperation and the significant legal acts adopted based on Kazakhstan's international commitments [16].

Another important document is the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, which Kazakhstan ratified in 1998. Under this commitment, the country is obliged to prevent instances of torture in state institutions. Despite the measures being taken, such as the establishment of national mechanisms for the prevention of torture, independent human rights organizations and international observers continue to report cases of ill-treatment. This highlights the need for increased oversight of law enforcement activities and improving the effectiveness of the country's obligations under this convention.

The International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination is also a significant part of Kazakhstan's international commitments. Joining this convention requires the adoption of measures aimed at eradicating racial discrimination. The country has made some progress in this area, but issues related to the discrimination of ethnic minorities remain relevant, pointing to the need for additional efforts in education and cultural integration. To address this, it is necessary to improve educational programs, raise awareness, and include anti-discrimination norms in public initiatives and programs.

The initiative to raise awareness among youth about human rights is a key element of Kazakhstan's strategy for developing legal culture and protecting civil rights. The main goal of this program is to instill in young people a solid understanding of human rights and the principles underlying international human rights standards, as well as to foster respect for the rights and freedoms of individuals in society. The support from the United Nations in implementing this initiative allows for the integration of international experience and standards into Kazakhstan's educational system, making the program more systematic and sustainable in the long term.

The program is implemented through several key directions. First, human rights educational modules are integrated into school and university curricula. These modules cover essential topics such as the fundamentals of human rights, civil rights, the rights of women and children, equality, and tolerance. It is important that the content of these courses is shaped by international documents such as the Universal Declaration of Human Rights, the Convention on the Rights of the Child, and the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women. In practice, this means that students have the opportunity to learn how international standards are applied at the national level and to recognize the significance of human rights principles in everyday life.

The second important element of the initiative is the organization of public lectures, debates, and seminars involving human rights experts, including representatives of NGOs, lawyers, scholars, and international specialists. These events are designed to deepen students' understanding of issues such as social justice, minority rights, freedom of expression, and access to justice. Such discussions contribute not only to raising awareness but also to the development of critical thinking and the ability to defend one's viewpoint with reasoned arguments, which is especially important in the context of rapid social and legal changes. This knowledge becomes relevant for young people, engaging them in human rights activities and helping them to recognize their civic rights and responsibilities.

The program also includes the development and dissemination of educational materials, such as brochures, pamphlets, and digital resources, available to a wide youth audience. These materials explain key human rights concepts and protection mechanisms in simple and accessible language, making knowledge about human rights available to all. Social media plays an important role in distributing materials and information about upcoming events. The availability of information in the online space helps expand the initiative's reach and engage youth in remote and rural areas where awareness of human rights may be significantly lower.

To assess the effectiveness of the program, a comprehensive methodology is used. One of the main tools is surveying students before and after the implementation of educational modules. This allows for a quantitative evaluation of the level of awareness about human rights, identification of gaps in understanding, and determination of how well the program contributes to the development of knowledge and respect for human rights. The level of youth participation in educational and public events organized within the program and changes in public consciousness are also taken into account. Research shows that high youth involvement in such initiatives contributes to a reduction in bias and an increase in civic activity levels.

Thus, in the long run, the successful implementation of human rights education programs can lead to significant cultural and institutional changes in society. Educated youth, aware of their own rights and the rights of others, will form the foundation for building a more active and rights-conscious civil society, which, in turn, will contribute to strengthening democratic institutions and the rule of law in Kazakhstan.

Awareness-raising programs and efforts to combat human trafficking play an important role in the development of Kazakhstan's human rights protection system. They not only lead to specific improvements in human rights protection but also create conditions for long-term institutional and cultural changes. The systematic introduction of educational programs forms human rights guidelines in the younger generation and helps strengthen the public's legal consciousness, which will eventually contribute to the establishment of a more just and rule-of-law state. Analyzing the effectiveness of these

programs highlights the importance of international cooperation and points to areas that require further attention, such as improving training methodologies and expanding support for victims of human trafficking.

In the long term, the implementation of such programs will help Kazakhstan improve its compliance with international human rights standards and strengthen the country's reputation on the international stage.

Gender-based violence in Kazakhstan remains one of the most serious social issues, with deep consequences for women, girls, and society as a whole. This form of violence includes physical, psychological, sexual, and economic abuse, which has a destructive impact on the mental and emotional well-being of victims, their health, and social standing. Despite efforts by the government and non-governmental organizations, gender-based violence affects thousands of women every year. In response to this issue, the government of Kazakhstan, with the support of international organizations, including the UN, has developed a comprehensive program to reduce gender-based violence and protect the rights of women.

The program covers several key areas. One of the main aspects is violence prevention, which includes preventive measures and raising public awareness about gender-based violence and its consequences. Educational initiatives and cultural changes, including seminars and training sessions aimed at legal education and fostering respect for women's rights among youth and other segments of society, play an important role in this regard [17]. These initiatives contribute to changing public perceptions of violence, with an emphasis on its inadmissibility in any form.

A key element of the program to protect victims of gender-based violence is the establishment of infrastructure and mechanisms that provide comprehensive support to survivors. This is especially important in the context of implementing the Sustainable Development Goals (SDGs), such as SDG 5, which focuses on achieving gender equality and empowering women and girls, and SDG 16, which ensures access to justice for all. One of the key measures is the creation of specialized centers where victims of violence can access a full range of services. Legal assistance includes help with filing complaints with law enforcement, support during legal proceedings, and assistance in obtaining protective orders. Medical assistance is aimed at diagnosing and treating the consequences of physical violence, as well as providing reproductive and sexual health care. Psychological support helps victims cope with trauma caused by violence and regain emotional balance. Temporary housing ensures safety and provides conditions for victims' recovery, especially in cases where victims are at risk of further violence. An additional measure is the availability of hotlines that operate 24/7 and anonymously. These provide women with the opportunity to seek support without the risk of public exposure or condemnation. This is particularly important for those who fear retaliation from the perpetrator or face barriers to accessing help. The anonymous nature of these services reduces the fear of seeking help, making them more accessible, especially for women from isolated or vulnerable groups.

To improve the effectiveness of the programs, additional measures are being implemented. Information and awareness campaigns contribute to increasing public knowledge about the issue of violence and the available services. Training for specialists in the fields of medicine, law, and psychology helps ensure high-quality support for victims, creating a comprehensive approach to their protection. Monitoring and regular reporting on the measures taken not only allow for the assessment of their effectiveness but also help improve the mechanisms of assistance.

These measures are crucial for achieving sustainable development in Kazakhstan. Gender-based violence affects not only the victims but also society as a whole, reducing human capital, productivity, and increasing social and economic costs. Effective programs for protecting victims of violence contribute to the creation of a more just and resilient society, where women can realize their potential and participate in social, economic, and political life. Therefore, ensuring the protection of victims of

gender-based violence is an important step towards achieving equality, human rights protection, and strengthening societal resilience.

Legislative changes are also an essential part of ensuring legal protection for victims. In recent years, several legislative initiatives have been adopted in Kazakhstan aimed at increasing penalties for crimes related to gender-based violence and improving the performance of law enforcement agencies. A significant step was the amendment of the criminal code to impose stricter penalties for domestic violence and sexual offenses. To implement these changes, training programs are also conducted for law enforcement officers and judges to ensure a more sensitive approach to investigating cases related to gender-based violence.

Another key direction of the program is holding perpetrators accountable. Data on instances of violence in Kazakhstan indicate that not all such crimes lead to punishment. The lack of qualified specialists and corruption risks within law enforcement agencies hinder the effective prosecution of offenders. The program works to eliminate these problems, including developing new procedures for gathering evidence and enhancing the accountability of law enforcement agencies.

Furthermore, the program facilitates the integration of international standards into national practices. Kazakhstan actively cooperates with international organizations such as the UN and the World Health Organization, which allows the country to adopt best practices in combating gender-based violence and more effectively fulfill its international obligations [18]. Participation in international forums and collaboration with foreign experts strengthens political will and enhances the qualifications of specialists.

Social and cultural stereotypes that support gender-based violence are among the most complex issues requiring attention. Long-term work to change these stereotypes includes education and public awareness efforts aimed at fostering a deep-seated rejection of violence against women within society. The program also takes into account traditional views and orientations, which require comprehensive efforts at the level of media, educational, and religious organizations.

The assessment of the effectiveness of the program to combat gender-based violence shows some positive results. For instance, the increase in the number of violence reports may indicate a higher level of trust in the justice system and improved awareness among victims of their rights. The number of convictions for gender-based violence has also increased, which confirms the effectiveness of changes in legislation and law enforcement practices.

However, challenges remain. Despite positive changes, the level of gender-based violence in Kazakhstan remains high, indicating the need for continued efforts to improve victim protection and hold offenders accountable. It is important to continue monitoring the program and adapt it to socio-economic conditions, ensuring the participation of all stakeholders, including government bodies, NGOs, and international partners [19].

The program to combat gender-based violence in Kazakhstan is an important step toward creating a safer and fairer society. For long-term success, a comprehensive approach is required, covering all aspects of the issue—from changing public consciousness to improving legislation and legal protection for victims.

Furthermore, Kazakhstan is actively involved in monitoring the implementation of international treaties, such as the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR). Under this covenant, the country is obligated to regularly submit reports to the relevant UN committees, which monitor compliance with the commitments arising from the conventions. The reports Kazakhstan submits to the UN Human Rights Committee contain information on the fulfillment of its commitments regarding civil and political rights, such as freedom of expression, freedom of assembly, the right to a fair trial, and others. These reports are discussed during the Committee's sessions, where international experts provide feedback and recommendations on improving the situation in the country.

One of the key aspects of Kazakhstan's cooperation with international human rights bodies is participation in the UN special procedures, which include visits and reports by UN Special Rapporteurs on human rights. UN special procedures are mechanisms that allow UN experts to conduct independent investigations and make public reports on the human rights situation in specific countries or on particular issues, such as torture, women's rights, freedom of expression, and others [20].

Visits by specialists such as the UN Special Rapporteur on torture, freedom of expression, or women's rights provide an opportunity for expert assessments and independent research. These visits typically involve meetings with government officials, human rights defenders, as well as victims of human rights violations. The data obtained from these visits are crucial for forming an objective picture and raising awareness within the international community about the situation in the country. In turn, such events not only enhance Kazakhstan's reputation in the international human rights arena but also influence domestic policy, encouraging further efforts in the field of human rights.

The implementation of programs supported by the UN is a crucial element of Kazakhstan's human rights protection strategy, but challenges remain. One of the key issues is the financing of programs, especially in the regions. There is also a need to improve the independence of national human rights institutions, such as NGOs, which play an important role in implementing projects and supporting victims. Furthermore, the protection of human rights defenders and activists must be strengthened, as they often face obstacles in their work. Developing mechanisms for public oversight and engaging with international structures allows Kazakhstan to receive up-to-date recommendations and exchange best practices.

CONCLUSION

In the context of a scientific analysis of Kazakhstan's cooperation with the United Nations in the field of human rights, special attention should be paid to the strategic significance of integrating international norms and standards into the national legal system. This integration represents a process of legal and regulatory harmonization, which requires a thorough analysis of existing legislation, identifying discrepancies with international obligations, and developing effective mechanisms to address them. The importance of this process is confirmed by the Constitution of the Republic of Kazakhstan, where Articles 1 and 2 proclaim the Republic as a rule-of-law state, emphasizing that the highest value is the individual, their life, rights, and freedoms.

The application of international standards in national legal practice not only reflects Kazakhstan's foreign policy orientation but also contributes to strengthening the rule of law, improving the efficiency of the judicial system, and protecting the basic rights and freedoms of citizens. In this context, monitoring and reporting mechanisms are critically important as they ensure transparency and accountability in implementing the country's international commitments. For example, Articles 19 and 20 of the Constitution guarantee freedom of thought, speech, and the right to information, which is directly related to the transparency of law enforcement and the observance of human rights.

The effectiveness of cooperation with the UN also depends on the promptness of implementing recommendations from international bodies and the ability of the national legal system to adapt to changing international standards. This, in turn, underscores the need for developing and implementing national programs and strategies in the field of human rights, which should be based on a comprehensive approach to the protection of all categories of rights—ranging from civil and political to economic, social, and cultural.

Kazakhstan's cooperation with the UN and other international organizations in the field of human rights is a multifaceted process, involving legal harmonization and institutional strengthening, as well as active participation in international dialogue and the exchange of best practices. This cooperation requires Kazakhstan not only to fulfill its obligations but also to make an active contribution to global efforts to ensure and protect human rights, which, in turn, strengthens the country's international standing

and creates the foundation for sustainable societal development based on the principles of law, justice, and equality.

The conclusion of our analysis of Kazakhstan's cooperation with the UN in the field of human rights highlights the significant efforts and progress made by the country in this important area. However, it also reveals a number of challenges and opportunities for further improvement, highlighting the complexity and multifaceted nature of the process of integrating international human rights standards into the national legal and institutional system. Kazakhstan has demonstrated its commitment to international human rights obligations through the ratification of key international treaties and active participation in the UN monitoring and reporting mechanisms. These actions have contributed to strengthening the legal framework, developing institutional mechanisms for human rights protection, and raising public awareness of the importance of these rights.

REFERENCES:

1. Vseobshchaya deklaratsiya prav cheloveka: prinyata General'noy Assambleyey OON 10 dekabrya 1948 goda.
2. Ignatenko G.I. Mezhdunarodno-priznannye prava i svobody kak komponenty pravovogo statusa lichnosti // *Pravovedenie*. – 2001. – p. 45.
3. Amanzholov Zh.M. Bezopasnost' cheloveka i grazhdanina: nekotorye voprosy pravovogo obespecheniya v Kazakhstane. – Almaty: KazNPU imeni Abaya, 2009. – p. 90.
4. Scott S. The Civil Law. Book L, Title 17. – The Lawbook Exchange, Ltd., 2011. – p. 350.
5. Kazakhstan v mezhdunarodnom soobshchestve / Ministerstvo inostrannykh del Respubliki Kazakhstan; pod obshch. red. Kazyhanova E.Kh. – Almaty: Daik-press, 2012. – p. 48.
6. Balabiev K.R. Uchastie Kazakhstana v sotrudnichestve s Organizatsiey Ob"edinennykh Natsiy (OON) v oblasti zashchity i prodvizheniya prav cheloveka. – 2018. – p. 174.
7. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: concluded in Rome on November 4, 1950 (with amendments from May 13, 2004).
8. Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan: prinyata 30 avgusta 1995 goda.
9. Akhmetova L.S., Verevkin A.V., Lifanova T.Y. Formation of Civil Activity in the Context of Development of Modern Kazakhstan Society. – 2016. – p. 180.
10. Pravo byt' ravnymi: sbornik statey, rechey, mneniy. – Almaty: Zheti Zhargy, 1995. – p. 220.
11. Arystanbekova A.Kh. Kazakhstan i OON: istoriya i perspektivy. – Almaty: Daik-Press, 2004. – p. 360.
12. Arystanbekova A.Kh. Obyedinennye Natsii i Kazakhstan. – Almaty: Daik-Press, 2002. – p. 230.
13. Negin M. The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). – M.: Institute of International Relations, 1959. – p. 165.
14. Alekseev S.S. Obshchaya teoriya prava: v 2-kh t. – M.: Yuridicheskaya literatura, 1989. – T. 1: p. 352; T. 2: p. 187.
15. Benvenisti E., Harel A. Embracing the Tension between National and International Human Rights Law: The Case for Discordant Parity // *I-Con*. – 2017.
16. Kartayeva E., Rodina N., Yakovlev O. Upravlenie razvitiem: nasushchnye problemy i vozmozhnye varianty resheniy. – M.: Munitsipal'naya vlast', 2003. – p. 432.
17. Napolitano A. It is Dangerous to Be Right When the Government is Wrong: The Case for Personal Freedom. – Thomas Nelson, 2011. – p. 300.
18. Harley J.E. Documentary Textbook on the United Nations. 2nd ed. – Los Angeles, 1950. – p. 57.
19. Tokayev K.K. Vneshnyaya politika Kazakhstana v usloviyakh globalizatsii – Almaty: AO "SAK", 2000. – p. 240.
20. Arystanbekova A.Kh. Sovremennye tendentsii v mezhdunarodnykh otnosheniyakh. – Almaty: Daik-Press, 2010. – p. 140.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-85-88

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ТРАНСПОРТНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СТРАН «КАСПИЙСКОЙ ПЯТЁРКИ»

АЛИМОВ БОТУРЖОН ХАМИДОВИЧ

К.и.н., доцент Казанского федерального университета, Россия, г. Казань

АЛЛАКОВ АТАДЖОН КАКАБАЕВИЧ

Студент 4-го курса Казанского федерального университета, Россия, г. Казань

Аннотация: В данной статье рассматривается экономическое взаимодействие стран региона включающее двусторонние и многосторонние форматы. Отмечается, что проводимые в рамках Каспийский экономический форум и регулярные встречи министров экономики стран создают условия для укрепления связей и увеличения объёмов торговли. Авторы также показали, что принятые многосторонние соглашения и документы говорят о стремлении укрепить экономические позиции, оптимизировать транспортные потоки и повысить инвестиционную привлекательность региона.

Ключевые слова: Каспийский экономический форум, Российская Федерация, Азербайджан, Казахстан, Иран, Туркменистан многосторонние соглашения, инвестиционная привлекательность региона

Сегодня торгово-экономическое взаимодействие между прикаспийскими странами занимает важное место и в основном базируется на двусторонних отношениях. Одним из ведущих участников является Российская Федерация. Нужно отметить, что к концу 2020 года внешнеторговый оборот России со странами региона превысил 25 миллиардов долларов США. Структура российского экспорта в регион показывает преимущественно несырьевой характер, включая продукцию машиностроения, химической промышленности, продовольственные товары и текстиль. Россия остаётся важным партнёром для всех государств региона.

Что касается Азербайджана то данная страна занимает важное место в разработке морских нефтегазовых месторождений и транспортировке энергоносителей в Европу. Внедрение крупных трубопроводов Баку – Тбилиси – Джейхан и Баку – Тбилиси – Эрзуру и железнодорожная линия Баку – Тбилиси – Карс, превратило страну в транзитный узел на пересечении маршрутов Север – Юг и Восток – Запад. Доходы от нефтегазового сектора способствуют развитию не нефтяных отраслей экономики, улучшению инфраструктуры и созданию рабочих мест. Россия и Азербайджан развивают двусторонние связи в энергетике, транспорте и цифровых технологиях, взаимодействие которых координируется Межправительственной комиссией по экономическому сотрудничеству.

Говоря о возможностях ИРИ то необходимо подчёркивать, что Иран остаётся важным экономическим партнёром России в регионе несмотря на то, что потенциал двусторонней торговли ещё не полностью реализован. Договор о всеобъемлющем стратегическом партнёрстве между Россией и Ираном был подписан 17 января 2025 года в Москве президентом России Владимиром Путиным и президентом Ирана Масудом Пезешкианом. Общие интересы включают многих сфер в том числе энергетическую сферу и развитие транспортных коридоров вроде "Север – Юг". Машиностроительная продукция и продовольственные товары составляют важную долю в товарообороте. Сотрудничество поддерживается через Постоянную Российско-Иранскую Межправительственную комиссию и Российско-Иранский деловой совет.

Казахстан, являясь ведущей экономикой Центральной Азии и второй по значимости на постсоветском пространстве, остаётся важным партнёром России в Каспийском регионе.

ОФ "Международный научно-исследовательский центр "Endless Light in Science"

Государство поддерживает торговые и экономические связи с российским рынком, что обусловлено историческими и экономическими факторами. В то же время интеграция Казахстана в инициативу «Один пояс – один путь» способствует созданию новых транзитных маршрутов через Центральную Азию. Успешная реализация структурных реформ усилила позицию страны на международной арене, привлекая зарубежные инвестиции. Широкие природные ресурсы, стабильный экономический рост и предсказуемая политическая ситуация предоставляют возможности для формирования технологических кластеров, модернизации производства и развития отраслей, как сельское хозяйство и промышленность. Взаимодействие с Россией развивается в рамках ЕАЭС и Таможенного союза, а координация двусторонних проектов осуществляется через Межправительственную комиссию.

Туркменистан, несмотря на меньшие объёмы торговли с Россией, обладает потенциалом для укрепления экономического сотрудничества. Страна представляет интерес как перспективный рынок для российской продукции, технологий и образовательных программ в области подготовки кадров. Экономический рост Туркменистана в последние десятилетия сопровождался трудностями, вызванными падением цен на энергоносители в 2008 и 2014–2016 годах, что привело к приостановке ряда крупных инвестиционных инициатив. Несмотря на это, Ашхабад развивает добывающую промышленность и вкладывает ресурсы в переработку минерального сырья на своей территории. На побережье Каспийского моря создаётся газохимический кластер, который ориентирован на потребности крупных рынков вроде Китая и Индии.

Транспортная инфраструктура региона остаётся важным элементом интеграции. Удобное географическое расположение Каспия делает его центром для соединения транспортных коридоров север-юг и восток-запад. Исторически регион был узлом для торговых путей: Лазуритовый путь, Великий Шёлковый путь и Волжский торговый маршрут, по которым перевозились товары, распространялись передовые технологии и обменивались идеи.

На втором Каспийском саммите обсуждалась идея универсальной платформы, способной объединить усилия стран в следующих направлениях: энергетика, транспорт, торговля, финансы и экология. Предложение было вдохновлено успешным опытом Организации черноморского экономического сотрудничества. В 2008 году в Астрахани состоялась конференция на уровне вице-премьеров прикаспийских государств, где представители России и Ирана выдвинули инициативу обратиться к лидерам стран региона с предложением о создании ОКЭС. Предполагалось, что структура включала бы Центр исследований биоресурсов Каспийского моря, Центр каспийских политических и экономических исследований и Каспийский банк развития, предназначенный для поддержки совместных проектов.

Положительный импульс для развития многостороннего экономического взаимодействия в Каспийском регионе был заложен на четвёртом Каспийском саммите. Президенты стран-участниц выделили важность расширения сотрудничества в производственной сфере, улучшения транзитных возможностей и повышения инвестиционной привлекательности региона.

В ходе саммита первый президент Казахстана Нурсултан Назарбаев предложил создать зону свободной торговли, что получило поддержку со стороны других участников. Тем не менее, конкретные шаги по реализации данной идеи пока отсутствуют. Анализ показывает, что в перспективе проект способен укрепить экономическую интеграцию, но потребует гармонизации торговых и политических режимов. В частности, необходимо будет учесть особенности ЕАЭС, зоны свободной торговли СНГ и преференциальных соглашений с Ираном.

Наиболее практичной инициативой стала идея президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова, предложившего заключить пятистороннее соглашение о торгово-экономическом сотрудничестве. В марте 2015 года Туркменистан представил проект документа, где были указаны основные направления и формы взаимодействия.

После четырёх раундов переговоров (в 2017–2018 годах) стороны достигли согласованного текста. Соглашение предусматривало создание Каспийского экономического форума (КЭФ) — универсальной платформы для обмена опытом, организации конференций и выставок. Стороны договорились проводить ежегодные встречи министров экономики.

Документ был подписан в ходе пятого Каспийского саммита в присутствии глав государств. В нём зафиксированы приоритетные направления сотрудничества, включая промышленность, сельское хозяйство, туризм, цифровую экономику и развитие специальных экономических зон.

Регулярные встречи министров транспорта стран региона важны в координации усилий. С 2009 по 2019 год состоялось четыре заседания, на которых обсуждались модернизация инфраструктуры, гармонизация законодательства и устранение административных и таможенных барьеров. Ещё одним механизмом взаимодействия стали консультации портовых администраций, проводимые раз в два года.

Встречи позволяют обсуждать вопросы обслуживания судов, обмен логистической информацией и обеспечение безопасности мореплавания. Последнее мероприятие в данном формате прошло в 2018 году в Актау. Для усиления эффективности российских портов на Каспии в 2017 году была разработана стратегия их развития. Основные направления включают увеличение грузооборота, создание транзитного хаба и строительство глубокой гавани у Каспия («Порт Петровск»).

В заключении хотелось бы отметить, что экономическое и транспортное сотрудничество стран «Каспийской пятёрки» представляет собой важное направление регионального взаимодействия, способное укрепить экономический потенциал государств, прилегающих к Каспийскому морю. Совместные проекты, направленные на развитие транспортной инфраструктуры и повышение взаимной интеграции, закладывают основу для создания эффективных логистических коридоров, повышения товарооборота и усиления геоэкономических позиций региона на евразийском пространстве.

Одним из главных аспектов транспортного взаимодействия стало развитие международных транспортных коридоров: «Север – Юг», Транскаспийский маршрут и проект «Ляпис-лазурь». Данные инициативы направлены на обеспечение связей между Европой и Азией, диверсификацию маршрутов поставки грузов и на привлечение новых транзитных потоков через территорию прикаспийских государств. В рамках проектов страны «пятёрки» развивают портовую инфраструктуру, модернизируют железнодорожные и автомобильные маршруты, внедряют мультимодальные логистические решения.

В рамках проектов страны «пятёрки» развивают портовую инфраструктуру, модернизируют железнодорожные и автомобильные маршруты, внедряют мультимодальные логистические решения.

Важное место в транспортном сотрудничестве занимает Иран с его портовой сетью и проектами, ориентированными на транзит грузов из Южной Азии в Европу. Туркменистан, в свою очередь, усиливает свои позиции благодаря реконструкции международного порта Туркменбаши и участию в мультимодальных проектах. Казахстан и Азербайджан выделяются своей развитой портовой инфраструктурой и железнодорожными коридорами, тогда как Россия стремится укрепить позицию в регионе через развитие собственных портов Астрахань и Махачкала и строительство новых транспортных хабов. Экономическое взаимодействие стран региона направлено на создание благоприятных условий для торгово-экономического сотрудничества, гармонизацию законодательств, снижение административных и тарифных барьеров. Каспийский экономический форум и регулярные встречи министров транспорта, способствует созданию механизмов координации и выработке единой стратегии действий. Интеграционные процессы в рамках «пятёрки» включают развитие транспортных и торговых связей, создание совместных производственных мощностей, координацию усилий в области

энергетики, сельского хозяйства и туризма. Таким образом, принятые многосторонние соглашения и документы говорят о стремлении укрепить экономические позиции, оптимизировать транспортные потоки и повысить инвестиционную привлекательность региона.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гасанов А.М. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку: Zərdabi LTD, 2014. С. 165
2. Качалова А.В. Перспективы пятистороннего сотрудничества прикаспийских государств экономической сфере // Проблемы постсоветского пространства. 2019. 6 т.; № 2. С. 165.
3. Козлов В. Астрахань созрела [Электронный ресурс] // Эксперт-online. 2009. URL: <http://expert.ru/south/2009/34/razvitie> (дата обращения: 26.12.2024).
4. Соглашение между правительствами прикаспийских государств о торгово-экономическом сотрудничестве [Электронный ресурс] // Официальный сайт Министерства иностранных дел Российской Федерации. URL: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/mnogostoronnie-struktury-i-forumy/vzaimodeystvie_v_regione_kaspiyskogo_morya/1574917/ (дата обращения: 26.12.2024).

DOI 10.24412/3007-8946-2025-31-89-96

САЯСИ ТҰРАҚТЫЛЫҚ – ЕЛ ЕГЕНМЕНДІГІНІҢ НЕГІЗІ

СЕЙТҚАДЫР ОЛЖАС БОЛАТУЛЫ

Әл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Философия және саясаттану факультеті, Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының 2 – курс магистранты
Алматы, Қазақстан

Аннотация: Бұл мақалада Қазақстанның саяси тұрақтылығын сақтаудың негізгі факторлары, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық және этносаралық келісім мәселелері қарастырылған. Қазақстанның әлеуметтік әл-ауқатын үнемі жақсарту мақсатында қабылданып жатқан мемлекеттік шешімдер мен реформалар, әсіресе экономиканы әртараптандыру және халықтың өмір сүру деңгейін көтеру саласындағы шаралар талданады. Сонымен қатар, этносаралық қарым-қатынастардың тұрақтылығын сақтаудың маңыздылығы, Қазақстанның көпұлтты қоғамында бейбітшілікті қамтамасыз ету үшін жүргізілетін саясаттың рөлі көрсетіледі. Қазақстан халқының әлеуметтік тұрақтылығы мен ұлттық келісімін қамтамасыз етуде мемлекеттік органдардың ақпараттық саясаты, халықпен ашық және уақытылы коммуникация орнату қажеттілігі айқындалады. Мақалада, сондай-ақ, еліміздегі ұлтшылдық пен этносаралық бөлінушіліктің қоғамдағы ықтимал теріс әсерлері мен олардың саяси тұрақтылыққа төндіретін қауіп-қатерлері қарастырылып, болашақта оларды жою үшін қажетті шаралар ұсынылады.

Кілт сөздер: Саясат, тәуелсіздік, Саяси тұрақтылық, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық саясаты, Жаһандық дағдарыстар, Экономиканы әртараптандыру, Этносаралық келісім, Мемлекеттік басқару.

Қазақстан Республикасы Орталық Азияның неғұрлым тұрақты және серпінді дамып келе жатқан елдерінің бірі болып табылады. Қазақстандағы ішкі саяси жағдай, сондай-ақ оның басшылығы жүргізетін сыртқы саяси бағыт, геосаяси қауіпсіздігін талдауда маңызды орын алады. Қазақстанның саяси және әлеуметтік-экономикалық жүйесінің жай-күйі мемлекетіміздің тұрақтылығы мен дамуына айтарлықтай әсер етеді, бұл посткеңестік кезеңде оның саяси жүйесінің жұмыс істеу ерекшеліктерін зерттеудің өзектілігін анықтайды. Осы жүйенің тұрақтылығы мен өзгеру динамикасын бағалау және одан әрі эволюция перспективаларын анықтау, аймақтық қауіпсіздік контекстіндегі ғылыми зерттеулер мен саяси болжамдар үшін маңызды бағыттарды білдіреді.

Қазіргі уақытта әлеуметтік тұрақтылықты сақтау міндеттеріне ерекше назар аударылуда, өйткені теріс экономикалық тенденциялар әлеуметтік саланың көрсеткіштерін бақылауды күшейтуді талап етеді. Қазақстан Президенті өзінің халыққа Жолдауында "қазақстандықтардың әлеуметтік әл-ауқатын үнемі жақсарту"[1] деген басым мақсатты нақты атап өтті. Бұл мақсат экономикалық дамуды қолдайтын тиімді әлеуметтік саясатты іске асыруға ұмтылатын мемлекет үшін негізгі бағдар болып табылады. Әлеуметтік-экономикалық саясаттың негізгі аспектілерінің бірі Қазақстанда өмірдің жоғары стандартын қамтамасыз ету болуы тиіс. Бұл стандарт ЖІӨ-мен Еуропалық даму деңгейіне қол жеткізуді, қолжетімді және сапалы денсаулық сақтауды, озық білім беруді, қала мен ауыл арасындағы өмір сүру деңгейіндегі айырмашылықтарды азайтуды, сондай-ақ ел азаматтарының лайықты өмір сүруін қамтамасыз ету үшін басқа да жағдайлар жасауды көздейді. Қазақстанның саяси тұрақтылығына әсер ететін маңызды факторлардың бірі әлеуметтік және экономикалық тұрақтылық деңгейі болып табылады. Жаһандық дағдарыстардан, энергетикалық ресурстардың әлемдік бағасының төмендеуінен және ішкі экономикалық қиындықтардан туындаған экономикадағы белгісіздік саяси шиеленістердің көзі бола алатын

әлеуметтік наразылықты тудырады. Осы сын-қатерлерге жауап ретінде Қазақстан Үкіметі экономиканы әртараптандыруға, Мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруға және халықтың өмір сүру жағдайларын жақсартуға бағытталған реформаларды белсенді жүргізуде.

Қазақстанның саяси тұрақтылығы — бұл елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы, халықаралық саясаттағы орны және халықтың әл-ауқаты үшін маңызды негіз. Қазақстан — көп ұлтты және көп конфессиялы ел, сондықтан оның саяси тұрақтылығын сақтап қалу бірқатар ішкі факторларға тікелей байланысты. Бұл факторлар мемлекетаралық қатынастарды нығайтып, елдегі азаматтық бейбітшілік пен әлеуметтік тыныштықты қамтамасыз ететін негізгі элементтер болып табылады. Қазақстанның саяси тұрақтылығына әсер ететін ішкі факторлар бірнеше маңызды аспектілерді қамтиды: этносаралық келісім, әлеуметтік теңдік, саяси институттардың тиімділігі, экономикалық жағдай, құқықтық жүйе және білім мен мәдениеттің рөлі.

Біздің еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін мемлекеттік құрылысты қалыптастырып, егемендікті бекітуде және саяси тұрақтылықты нығайту барысында күрделі үздіксіз үдерістерден өтті. Өз кезегінде бұл республикамыздағы саяси жүйені демократияландыру үдерісін жалғастырып, әлеуметтік-экономикалық реформаларға қажетті шарттар жасады. Қоғамымыздағы бейбіт өмір мен қоғамдық келісім мемлекет басшылығы мен барлық қазақстандықтардың біріккен күш-жігерінің нәтижесі деп толық сеніммен айтуымызға болады. Саяси тұрақтылық қоғамдағы бірнеше кешенді мәселелерді қамтамасыз етеді. Еліміздегі халықтың, қоғамдық бірлестіктердің, кәсіпкерлердің жеке мүдделерін іске асыру барысында өздерінің мақсаттарына жетудегі әлеуметтік ортаға әсер етуі. Қазақстан өзінің даму кезеңінде бірнеше саяси өзгерістерден өтуде. Атап айтқанда елдің экономикасын көтеру маңызды мақсаттардың бірі.

Отандық кәсіпкерлік жаңа экономикалық бағыттың қозғаушы күші болып табылады. Шағын және орта бизнестің экономикадағы үлесі 2030 жылға қарай, ең аз дегенде, екі есе өсуге тиіс [2]. Мемлекеттік деңгейде саяси тұрақтылыққа әсер ететін фактордың бірі ол - экономика екенің көптеген мемлекеттер мойындап отыр. Халықтың әл ауқатын, жалпы ішкі өнімнің белгілі бір деңгейде тұрақты түрде ұстап тұру немесе өсіруі, елдің тыныштығының кепілі. Экономиканың тұрақтылықта маңызы аса зор екені белгілі. Қазақстанның географиялық жағдайында мұхитқа шыға алмауын ескере отырып, тек құрлық жолдарымен саясат жүргізуде. Мемлекетіміздің жібек жолының бойында орналасуы, экономикамызға әсер ететін факторлардың бірі көрші елдермен сауда саттық жасауы. Сыртқы факторлар елдегі әлеуметтік маңызы бар салалардағы бағаның күрт өсуіне әсер етеді, тиісінше халықтың наразылығын тудыруы мүмкін қауіп қатердің бары анық. Халықтың қажеттілігін қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік деңгейде кешенде стратегиялық шешімдер қабылдануда. Қабылданып жатқан шешімдер, жоспарлар қаншалықты деңгейде елдегі маңызды мәселелерді шешеді деген сұрақ туындайды. Экономикадағы ең бастысы халық үшін әлеуметтік маңызы бар азық түлікті көтермеу, еңбекақымен жұмысқа орналасудың тиімді жолдарын ұсыну болып табылады.

Жаңа технологиялар, роботтандыру мен автоматтандыру еңбек ресурстарына және адам капиталының сапасына қатысты талаптарды күрделендіруде [3]. ХХІ ғасырда ғылым мен технологияның үздіксіз даму кезеңінде, мемлекеттік деңгейде елдің саяси жүйесінде біршама өзгерістер мен толықтыруларды енгізуді талап етеді. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы халықтың жаңа қалауларын тудырады. Әлемде жаһандану кезеңінде елде тек әлеуметтік маңызы бар мәселелер емес, технологияға байланысты кешенді реформалар қабылдауды қажет етеді. Демократиялық қоғамда ақпараттың тез жетуі, өз ойын ашық білдіру сөз бостандығының кепілі. Технологиялық эволюция кезінде халық саяси жүйеде ғаламтордың тез жұмыс жасауын, әрі бұғатталмауын адам құқықтарының маңызды бір бөлігі екенің мемлекеттік билік органдарына айтып келеді. Қоғамда елдің ұлттық қауіпсіздігі ең маңызды мәселелердің бірі, сол себепті саяси жүйеде қоғамды, қоғамдастықтың жиналыстарын ашық түрде өткізіп, ақпаратты жылдам тарату маңызды. Саяси тұрақтылықта ең маңыздысы ел халқының саяси жүйедегі

мемлекеттік билік өкілдеріне сенуі. Мемлекеттік билікте халыққа нақты әрі шынайы ақпараттың баяу жетуі сенімсіздікті ұялатады.

Қазіргі қоғамда ақпараттың уақтылы және дәл берілуі өте маңызды рөл атқарады. Билік өкілдері мен мемлекеттік органдардың өз қызметінде ақпараттың уақытылы, нақты және ашық түрде ұсынылуы халықтың сенімін арттыруға және олардың мемлекетке деген оң көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді. Алайда ақпараттың кеш жеткізілуі, әсіресе елдегі маңызды оқиғалар мен шешімдер туралы, қоғамда түсініспеушіліктер мен сенімсіздік тудыруы мүмкін. Бұл мәселе тек қана халықтың емес, билік пен азаматтар арасындағы қарым-қатынастардың негізін тереңінен бұзуға алып келуі ықтимал.

Біріншіден, ақпараттың кеш берілуі халықтың қажетті мәліметтерге қол жеткізуін қиындатады. Әсіресе, төтенше жағдайлар немесе маңызды мемлекеттік шешімдер туралы ақпараттың уақытында таралмауы көптеген азаматтарда үрей мен бейқамдықты туғызады. Мысалы, пандемия, табиғи апаттар немесе экономикалық дағдарыс кезеңдерінде ақпараттың кешігуі қоғамда жаппай алаңдаушылыққа және белгісіздікке себеп болады. Әрбір азамат өз өміріне қатысты қандай шаралар қолданылып жатқанын білуі тиіс. Егер бұл ақпаратты уақытында ала алмаса, онда халықтың мемлекетке деген сенімі төмендеуі мүмкін.

Екіншіден, ақпараттың кеш берілуі немесе бұрмалануы әлеуметтік желілерде қауесеттер мен жалған ақпараттардың таралуына алып келеді. Әлеуметтік желілерде жылдам таралатын ақпараттың көпшілігі ресми емес және расталмаған деректерге негізделеді. Бұл халық арасында алаңдаушылық туғызып, жүйесіз ақпараттық дауылға айналады. Мұндай жағдайларда билік өкілдерінің уақтылы жауап беруі, жалған ақпараттың алдын алу үшін нақты мәліметтерді ұсынуы қажет. Кеш жеткізілген ресми ақпараттың орнына, қауесет пен жалған ақпарат қоғамға үлкен зиян тигізеді, себебі бұл сенімділікті бұзады және халықтың мемлекетке деген сенімін тереңдете алады.

Үшіншіден, ақпараттың кеш берілуі билік пен қоғам арасындағы диалогтың әлсіреуіне әкеп соғады. Мемлекет халықпен тығыз байланыста болуы керек, ал бұл үшін ақпараттың ашықтығы мен қолжетімділігі маңызды. Әрбір азамат мемлекеттік шешімдер мен реформалар туралы өз уақытында білуі тиіс, себебі бұл олардың құқықтарын қорғайды және мемлекет пен азаматтар арасындағы сенімнің қалыптасуына ықпал етеді. Егер билік өкілдері ақпаратты кеш жеткізіп, оның салдары қоғамда түсінбеушілік пен күмән туғызса, халықтың мемлекетке деген сенімі төмендейді.

Билік өкілдерінің ақпаратты кеш жеткізуі қоғамдағы сенімсіздік пен алаңдаушылықты ұялатады. Қазіргі заманда ақпараттың жылдам әрі нақты берілуі өте маңызды. Бұл қоғамның тұрақтылығы мен мемлекеттің тиімді жұмыс істеуі үшін қажет. Егер халыққа уақытында және дұрыс ақпарат берілсе, қоғамдағы сенім артады, ал кешіктірілген немесе бұрмаланған ақпараттың кесірінен үкімет пен халық арасындағы өзара сенім бұзылады. Сондықтан, мемлекет пен билік өкілдері ақпаратты уақтылы, ашық және толық жеткізуі тиіс.

Мемлекет пен оның органдарының қызметінің Қазақстандағы ең маңызды бағыттарының бірі елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып келді және болып қала береді [4]. Қазақстанның саяси тұрақтылығының маңызды негізі — этносаралық келісім мен көпұлттылықты сақтау. Қазақстанда 130-дан астам этнос өкілдері тұрады, және олардың арасында әртүрлі тілдер, діндер мен мәдениеттер бар. Бұл көпұлттылық қоғамда бейбітшілікті және түсіністікті қамтамасыз ету қажеттілігін арттырады. Қазақстанның басты ерекшелігі — оның этносаралық және конфессияаралық келісімді сақтау жөніндегі саясаты. Елде этникалық топтар арасында тұрақты бейбітшілік пен татулық қалыптасқан, бұл Қазақстанның ішкі саясатын тұрақты етіп отыр.

Қазақстанда этносаралық қарым-қатынасты реттейтін маңызды институт — Қазақстан халқы ассамблеясы. Мемлекет пен этноаралық төзімділікті, қоғамдастық келісімнің көрінісі ҚР «Қазақстан халықтар Ассамблеясы» туралы қабылданған Заңда (2008) көріні табады [5].

Бұл орган тек мемлекеттік саясатты насихаттап қана қоймай, сонымен қатар әртүрлі этникалық топтардың өкілдері арасында өзара түсіністік пен келісім орнатуға үлкен үлес қосады. Этносаралық қатынастардың жақсы деңгейде болуы, әрбір этникалық топтың құқықтарын тең дәрежеде қорғау және олардың мәдениеттерін құрметтеу Қазақстанның саяси тұрақтылығына тікелей ықпал етеді.

Мемлекеттің ұлттық саясатының Қазақстандық үлгісі (моделі) этносаралық төзімділік (толеранттық) пен қоғамдық келісім. Ол ҚР Конституциясының қабылдануында [6]. Қазіргі жаһандану заманында әлемнің көптеген елдерінде этносаралық келісім мен толеранттылық мәселесі маңызды қоғамдық және саяси тақырыпқа айналып отыр. Этносаралық қарым-қатынастардың дұрыс құрылуы, түрлі этникалық топтардың өзара түсіністігі мен ынтымақтастығы мемлекеттердің тұрақтылығы мен әлеуметтік бейбітшілігі үшін шешуші фактор болып табылады. Алайда, этносаралық келісім мен толеранттылықты сақтау оңай емес, өйткені ол түрлі қауіп-қатерлермен бетпе-бет келеді. Әсіресе көпұлтты мемлекеттерде бұл мәселе өте күрделі болып, әлеуметтік шиеленістер мен дағдарыстарға алып келуі мүмкін. Қазақстан сияқты көп этникалық мемлекеттер үшін этносаралық келісім мен толеранттылықты сақтаудың маңызы өте зор. Бірақ бұл процестерде бірнеше қауіп-қатерлер де бар, олар қоғамның тұрақтылығына қауіп төндіруі мүмкін. Қоғамдағы этносаралық бөлінушілік — этникалық топтар арасындағы алауыздықтар мен теңсіздік сезімінің күшеюі бірқатар теріс салдарға алып келеді.

Ұлтшылдық немесе этноцентризм — өз ұлтын, этносын басқа этникалық топтарға қарағанда жоғары қою, бұл, әдетте, қоғамда әлсіз топтарға, азшылықтарға қатысты кемсітушілік пен агрессияны туындатады. Қазақстандағы сияқты көпұлтты елдерде ұлтшылдық, әсіресе қоғамдық пікір қалыптастырушы топтар немесе саяси күштер тарапынан қозғалса, этносаралық қатынастарға теріс әсер етуі мүмкін. Ұлтшылдықтың өршуі қоғамда этникалық топтар арасындағы текетірестерді, түсінбеушіліктер мен жанжалдарды тудыруы ықтимал. Бұл жағдай, әсіресе саяси немесе экономикалық дағдарыс кезеңдерінде, түрлі этникалық топтар арасында өзара сенімнің төмендеуіне, ал кейде тұтас қоғамда саяси тұрақсыздықтың орын алуына алып келуі мүмкін. Этносаралық бөлінушілік қазақстандық қоғамда түрлі этникалық топтардың арасында әлеуметтік теңсіздік пен әділетсіздік сезімін күшейтуі мүмкін. Қазіргі кезде ақпараттың тез таралуы мен әлеуметтік желілердің ықпалы этносаралық қатынастарды ушықтыруда басты қауіп-қатердің бірі болып отыр.

Әлеуметтік желілер мен медиа құралдары арқылы түрлі қауесеттер мен жалған ақпараттардың таралуы этникалық топтар арасында түсініспеушіліктер мен үрей туғызып, қоғамда алауыздықты арттыра алады. Әсіресе, дағдарыс кезеңдерінде немесе кез келген саяси оқиғаға байланысты жалған ақпараттың таралуы қауіпті болып табылады. Мысалы, кейбір радикалды топтар немесе азаматтық қоғамдағы тұлғалар әлеуметтік желілерде этносаралық мәселені қозғап, адамдарды бір-біріне қарсы қоюы мүмкін. Әлеуметтік желілер мен интернет платформаларында тарап жатқан жалған ақпарат немесе саяси манипуляциялар қоғамды бөлшектеп, этникалық топтар арасындағы сенімсіздікті арттырады. Бұл жағдай толеранттылықтың құлдырауына және этносаралық қатынастардың шиеленісуіне әкелуі мүмкін.

Этникалық азшылықтар мен оларды саяси немесе әлеуметтік тұрғыда маргинализациялау — этносаралық келісімге қауіп төндіретін тағы бір мәселе. Қазақстандағы кейбір этникалық топтар өздерін қоғамда әлеуметтік және саяси тұрғыдан кемсітілген немесе сыртқа ығыстырылған сезінуі мүмкін. Әсіресе, этникалық азшылықтар өз тілдері мен мәдениеттерінің қорғалмауы немесе олардың құқықтары жеткілікті түрде қамтамасыз етілмеуі жағдайында, бұл топтар арасында наразылық туындап, этносаралық шиеленіс орын алуы мүмкін. Саяси маргинализация,

әсіресе этникалық топтардың өз құқықтарын қорғауға тырысуы немесе ұлттық мүдделерін алға тартуы кезінде қоғамда түсінбеушілік туғызады. Этникалық азшылықтар көбінесе өздерінің әлеуметтік теңдігін және саяси құқықтарын қорғайтын механизмдерге ие болмаған жағдайда, олар өздерін шеттетілген немесе өкілсіз сезінуі мүмкін, бұл өз кезегінде қоғамда толеранттылықтың төмендеуіне алып келеді. Экономикалық теңсіздік — этносаралық шиеленістер мен қақтығыстарды туғызатын негізгі факторлардың бірі. Әлеуметтік және экономикалық жағынан маргиналданған топтар арасындағы жағдай мен теңсіздік сезімі этносаралық алауыздыққа себеп болуы мүмкін. Мысалы, жұмыссыздық, кедейлік немесе әлеуметтік қауіпсіздік деңгейінің төмен болуы қоғамның белгілі бір бөлігінің басқа топтардан ерекшеленуіне және оларды «жоғары» немесе «төмен» деп қарауға әкеледі. Қазақстанда жұмыс орындарында, білім беру саласында, денсаулық сақтау жүйесінде, және басқа да әлеуметтік қызметтерде теңсіздіктер мен кемсітушіліктер болған жағдайда этникалық топтар арасындағы қарым-қатынастар кері әсерге ұшырауы мүмкін. Әлеуметтік әділетсіздік сезімі этникалық топтар арасындағы кикілжіңді күшейтуі және бір-біріне деген сенімсіздікті арттыруы мүмкін. Бұл жағдай қоғамдық тұрақтылыққа, қоғамдағы этникалық топтар арасындағы үйлесімділік пен келісімді сақтауға қауіп төндіреді.

Этносаралық шиеленістер мен әділетсіздік сезімі радикализация мен экстремизмнің пайда болуына ықпал етуі мүмкін. Қазіргі кезде әлемде көптеген радикалды топтар этникалық және діни кемсітушіліктерді өз пайдасына қолданады. Қазақстандағы кейбір жастар арасында этникалық және діни құндылықтар негізінде радикализациялану процесі орын алуы мүмкін. Мұндай құбылыстар экстремистік көзқарастарды қалыптастыруға және этносаралық келісімді бұзуға ықпал етеді. Радикализация мен экстремизм қауіпі тек ғана экстремистік топтардың белсенділігімен ғана шектелмейді. Ол сондай-ақ этникалық топтар арасында түсінбеушілік, ажырау және қоғамдық діни немесе ұлттық топтардың арасында өзара агрессия мен қарсыласу түрінде көрініс табуы мүмкін. Бұл мәселе өз кезегінде елдің саяси тұрақтылығына, бейбітшілік пен қоғамның келісіміне қауіп төндіреді.

Этносаралық келісім мен толеранттылық — қоғамдағы бейбітшілік пен тұрақтылықтың негізі. Алайда, бұл салада түрлі қауіп-қатерлер бар, олар еліміздің әлеуметтік және саяси тұрақтылығына үлкен қауіп төндіруі мүмкін. Этносаралық бөлінушілік, ұлтшылдық, жалған ақпараттың таралуы, саяси маргинализация, әлеуметтік теңсіздік және радикализация сияқты мәселелер этносаралық келісімді бұзып, қоғамды ұйытқыратын бейбітшілік пен толеранттылықты қатерге ұшыратып отыр. Бұл мәселелерді шешу үшін мемлекетте жүйелі саясат жүргізіліп, қоғамның барлық мүшелері арасында теңдік пен әділеттілік орнатылуы қажет. Сонда ғана этносаралық келісім мен толеранттылық сақталып, еліміздің ішкі тұрақтылығы нығая түседі. Қазақстанда саяси тұрақтылықтың сақталуы әлеуметтік теңдік пен әділеттіліктің қамтамасыз етілуіне байланысты. Қоғамдағы әлеуметтік алауыздықтар мен теңсіздік елдегі бейбітшілік пен тұрақтылықты бұзуы мүмкін. Сондықтан, мемлекеттік саясаттың басты міндеті — қоғамдағы әртүрлі топтар арасындағы әлеуметтік теңдікті қамтамасыз ету. Бұл тұрғыда мемлекет әлеуметтік қолдау шараларын, халықтың төменгі және орта табын қолдайтын бағдарламаларды жүзеге асырады. Қазақстанда әлеуметтік бағдарламалардың әртүрлілігі мен ауқымы оның саяси тұрақтылығына әсер етеді. Мысалы, тұрғын үй мәселесі, зейнетақы жүйесі, жұмыссыздықты қысқарту шаралары, білім беру және денсаулық сақтау саласындағы реформалар — бұлар халықтың өмір сапасын арттыруға бағытталған маңызды шаралар. Әлеуметтік теңдік орнатылмаса, бұл қоғамның әлеуметтік шиеленісіне әкеліп, саяси тұрақтылықты бұзуына әкелуі мүмкін.

Қазақстанның саяси тұрақтылығының тағы бір маңызды факторы — саяси институттардың тиімділігі мен олардың елдің дамуындағы рөлі. Қазақстандағы саяси жүйе президенттік басқару түріне негізделген, мұның нәтижесінде билік тармақтары арасында тепе-теңдік сақталады. Саяси

институттар мен мемлекеттік органдардың жұмысын жетілдіру, азаматтық қоғамның белсенділігін арттыру, партиялық жүйені дамыту — бәрі саяси тұрақтылыққа оң әсер етеді. Қазақстанда партиялық жүйе енді ғана дамып келе жатқанымен, саяси партиялар мен азаматтық қоғам институттары арасындағы диалогты нығайту мемлекет пен қоғам арасындағы сенімділікті арттырады. Бұл процесстер халықтың мемлекеттік саясатқа деген сенімін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Сонымен қатар, заң шығарушы және атқарушы билік органдарының тиімді жұмыс істеуі қоғамның саяси тұрақтылығына тікелей әсер етеді. Қазақстанның саяси тұрақтылығына әсер ететін маңызды факторлардың бірі — құқықтық жүйенің тиімділігі және заңдардың орындалуы. Құқықтық мемлекет принциптерін сақтау, заң үстемдігін орнату қоғамдағы әділеттілікті қамтамасыз етеді және саяси тұрақтылықтың кепілі болып табылады. Егер азаматтар заң алдында тең құқылы екенін сезінсе, олардың билікке деген сенімі артады. Құқықтық жүйенің дамуы, азаматтық құқықтар мен бостандықтарды қорғау, құқық қорғау органдарының әділ әрі тиімді жұмыс істеуі — елдегі әлеуметтік тұрақтылықты сақтаудың негізгі шарттары болып табылады. Сонымен қатар, құқықтық реформалар мен заңдардың жүйелі түрде жетілдірілуі қоғамда демократиялық процестердің дамуымен тығыз байланысты. Заңдардың әділдігі мен орындалуы әр азаматтың мемлекеттік басқару жүйесіне деген сенімін нығайтады. Қазақстанның саяси институттары елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы мен халықаралық аренадағы беделін арттыру үшін үлкен маңызға ие.

Саяси тұрақтылық пен тиімді басқару жүйесі елдің экономикалық өсімін қамтамасыз етеді, бұл өз кезегінде әлеуметтік мәселелердің шешілуіне ықпал етеді. Экономикалық тұрақтылықтың негізі — саясаттағы тұрақтылық. Қазақстанның экономикалық жетістіктері саяси жүйенің тиімділігімен тығыз байланысты. Елде өткізілген құрылымдық реформалар, оның ішінде нарықтық экономикаға көшуді қамтамасыз ету, инвестициялық ахуалды жақсарту және жеке меншік құқықтарын қорғау, экономиканың тұрақты өсуіне мүмкіндік берді. Мысалы, Қазақстанның ішкі жалпы өнімінің (ІЖӨ) өсуі, оның экономикалық даму қарқыны, сыртқы сауданың артуы елдің саяси тұрақтылығын қамтамасыз ету нәтижесінде мүмкін болды. Қазақстанның саяси институттары демократиялық құндылықтарға негізделі отырып, әртүрлі саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдардың қызметіне мүмкіндік береді. Бұл әртүрлі пікірлер мен идеялардың саяси алаңда еркін таралуына жағдай жасайды. Сонымен қатар, саяси тұрақтылық қоғамдағы әлеуметтік шиеленістердің алдын алады және түрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін ескеретін саяси шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Қазақстанның сыртқы саясаты да саяси институттардың тиімділігінен айқын көрінеді. Ел өз тәуелсіздігін алғаннан кейін халықаралық саясатта белсенді рөл атқарып келеді. Қазақстанның басшылығы халықаралық деңгейде тұрақты әрі бейбіт саясат жүргізу арқылы көршілес елдермен және әлемдік қауымдастықпен достық қарым-қатынастар орнатты. Осылайша, елдің сыртқы саясаты ұлттық мүдделерге сай және халықаралық деңгейде тең құқылы қатынастарды қамтамасыз етуге бағытталған. Қазақстанның саяси институттары уақыт өте келе өзгерістерге ұшырады және олардың қызметі тұрақты түрде жетілдірілуде. Елдегі саяси жүйенің дамуының басты бағыттарының бірі — демократияландыру. Қазақстанда 1991 жылдан бастап жүйелі түрде реформалар жүргізіліп, азаматтық қоғамның белсенділігін арттыруға бағытталған заңдар қабылданды. Соңғы жылдары саяси партиялар мен қозғалыстардың рөлі артып, елде саяси плюрализм процесі жүріп жатыр. Сонымен қатар, саяси реформалар аясында Парламенттің рөлі күшейтілді, Үкіметтің жауапкершілігі артты, ал азаматтық қоғамның белсенділігі жоғарылады.

Қазіргі таңда білім мен мәдениет саласы да Қазақстанның саяси тұрақтылығына ықпал ететін маңызды фактор болып табылады. Білім беру жүйесі азаматтардың құқықтық санасын қалыптастыруға, оларды патриоттық сезіммен тәрбиелеуге және қоғамда толеранттылық пен мәдени түсіністікті дамытуға бағытталған. Мәдениет пен білім саласының дамуы жастар арасында саяси мәдениетті қалыптастыруда, азаматтық жауапкершілікті арттыруда үлкен рөл

атқарады. Білімді және саяси санасы жоғары азаматтар ғана өз құқықтарын талап етіп, саяси процестерге белсене қатыса алады. Сонымен қатар, Қазақстанда жастардың саяси және әлеуметтік мәселелерге деген қызығушылығы артқан сайын, бұл мемлекеттің ішкі саясатына да оң әсерін тигізеді. Білім мен мәдениет мемлекет ішіндегі тұрақтылықты қамтамасыз етуде ұзақ мерзімді стратегиялық құрал болып табылады.

Білім саласы — қоғамның интеллектуалдық әлеуетін арттыруға және ұлттық құндылықтарды сақтауға бағытталған маңызды құрал. Қазақстанның білім беру жүйесі соңғы жылдары көптеген реформаларға ұшырап, халықаралық деңгейдегі талаптарға сай келуге ұмтылуда. Жоғары сапалы білім беру жүйесі азаматтарды ғана емес, мемлекет деңгейінде де бәсекеге қабілеттілікті арттырады. Тұрақты әрі дамыған білім беру жүйесі саяси тұрақтылықтың негізін қалыптастырып, халықтың ұлттық бірлігін нығайтуға, түрлі әлеуметтік топтар арасындағы алшақтықтарды азайтуға ықпал етеді. Қазақстанда білім беру жүйесі тек экономикалық даму мен инновацияларды қолдау мақсатында емес, ұлттық құндылықтарды сақтау және жастарды азаматтық ұстанымға тәрбиелеу тұрғысынан да дамуда. Мысалы, қазақ тілі мен мәдениетін сақтау, көпмәдениетті қоғамның өзара түсіністігін нығайту мақсатында әртүрлі бағдарламалар жүзеге асырылуда. Осылайша, білім беру жүйесі жастардың патриоттық сезімін қалыптастырып, оларды еліміздің саяси өміріне белсене араласуға ынталандырады. Мәдениет саласы да Қазақстанның саяси тұрақтылығына әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Мәдениет – қоғамның рухани дамуының негізі, ұлттық бірегейліктің сақталуы мен дамытуының құралы. Қазақстан — көпұлтты мемлекет, бұл оның мәдени өмірінде әртүрлі этностар мен ұлттардың салт-дәстүрлері мен құндылықтарын біріктіруді талап етеді. Қазақстанда мәдени әртүрлілік пен толеранттылықты қолдайтын саясат жүргізіледі. Мәдениет саласының саяси тұрақтылыққа әсері, негізінен, халықтың бірлігі мен ынтымағын сақтауда жатыр. Қазақстанның мәдени саясаты ұлттық және халықаралық деңгейде өзара мәдениетаралық диалогты нығайтуға бағытталған. Елдегі түрлі этностардың мәдениетін дамытуға қолдау көрсетіліп, ұлттық мерекелер мен дәстүрлер сақталады. Мысалы, қазақ халқының Ұлыстың ұлы күні — Наурыз мейрамы бүкіл әлемде атап өтілетін мәдени шараға айналды. Бұл көпұлтты Қазақстанның мәдени өмірінде маңызды рөл атқарып, халықтың бірлігін нығайтады. Қазақстанның мәдениетін ілгерілету және оны халықаралық деңгейде таныту елдің сыртқы саясатына да оң әсерін тигізеді. Мәдени дипломатия арқылы елдің саяси имиджі мен беделі артады. Сонымен қатар, мәдени шаралар мен білім алмасу бағдарламалары түрлі ұлттар мен ұлыстар арасындағы түсіністікті тереңдетіп, ішкі тұрақтылықты қамтамасыз етуге көмектеседі. Білім мен мәдениет арасында тығыз байланыс бар. Білім беру жүйесі жастарға ұлттық мәдениеттің, дәстүрлердің мәнін түсінуге мүмкіндік берсе, мәдениет саласы жастарды рухани байытуға бағытталған. Олардың арасында үйлесімділік пен өзара құрмет сезімі қалыптасады. Бұл өз кезегінде Қазақстандағы көпмәдениетті қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Білім мен мәдениеттің біртұтас ықпалы арқылы Қазақстанның болашақ ұрпағы елдің саяси тұрақтылығын нығайту үшін қажетті құндылықтар мен жауапкершілікті түсінеді.

Қазақстанның саяси тұрақтылығына әсер ететін ішкі факторлар өте көп және олардың әрқайсысы бір-бірімен тығыз байланысты. Этносаралық келісім, әлеуметтік теңдік, тиімді саяси институттар, экономикадағы тұрақтылық, құқықтық жүйенің даму деңгейі және білім мен мәдениет — бұлардың барлығы мемлекеттің ішкі саяси ахуалына және оның болашағына тікелей әсер етеді. Әрбір осы фактордың дұрыс әрі жүйелі түрде жүзеге асырылуы қоғамда бейбітшілік пен тұрақтылықтың сақталуына мүмкіндік береді. Сонымен бірге, елімізде әрбір азаматтың құқықтары мен еркіндіктері құрметтеліп, тең мүмкіндіктер берілсе, бұл елдің саяси тұрақтылығын сақтауға ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан азаматтарының әл – ауқатының өсуі-басты мақсат мемлекеттік саясат. Ел Президентінің халыққа Жолдауы Қазақстан. 2008 жылғы 6 ақпан // <http://www.akorda.kz>
2. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050>
3. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазан.
4. А.Е. Чеботарёв. Егемен Қазақстандағы бастауы, дамуы, бүгіні. Монография. – Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, 2021 – 476 б.
5. Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 20 қазандағы № 70-IV Заңы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы 2008 – № 17-18, 70-құжат;
6. Қазақстан Республикасының Конституциясы – Қазақстан мемлекетінің Ата (негізгі) заңы. 1995 ж. 30 тамыз // [www.akorda.kz/.../constitutional control in the republic of kazak](http://www.akorda.kz/.../constitutional%20control%20in%20the%20republic%20of%20kazak).

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ PHILOSOPHICAL SCIENCES

КАРАТЫШКАНОВА КЫМБАТ РАХМЕТОВНА [ТҮРКІСТАН, ҚАЗАҚСТАН] ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ
МЕН АБАЙ АРАСЫНДАҒЫ СЫПАТ ТӨҢРЕГІНДЕ САБАҚТАСТЫҚ.....3

РАХИМОВА ГУЛЬНАРА ДҮЙСЕНҚЫЗЫ [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ЯССАУИ ІЛІМІНДЕГІ АДАМ
МӘСЕЛЕСІ.....7

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ PHYSICAL EDUCATION AND SPORT

УШЕНИНА Е. С., ТАЖИГУЛОВА Б.М. [АСТАНА, КАЗАХСТАН] ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЕ ФИЗИЧЕСКИЕ
УПРАЖНЕНИЯ ПРИ ВНУТРЕННИХ ФАКТОРАХ РИСКА У УЧАЩИХСЯ 9 КЛАССОВ16

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ SOCIOLOGICAL SCIENCES

НИЯЗОВ НУРДАУЛЕТ АБИЛДАЕВИЧ [ТҮРКІСТАН, ҚАЗАҚСТАН] ЖАСТАРДЫҢ
ӘЛЕУМЕТТЕНУІНДЕГІ ОТБАСЫНЫҢ РӨЛІ.....25

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ AGRICULTURAL SCIENCES

TURABOV URFAN TURAN oğlu, VƏLİZADƏ RUQİYƏ VALEN qızı [GƏNCƏ, AZƏRBAYCAN] CERSEY
İNƏKLƏRİN SÜD MƏHSULDARLIĞI.....28

АДИЛОВА ШОХИСТА ШУХРАТ кизи, А.И.МОРГУНОВ [УЗБЕКИСТАН] ОЦЕНКА
ГЕНЕТИЧЕСКОГО РАЗНООБРАЗИЯ МЯГКОЙ ПШЕНИЦЫ В УСЛОВИЯХ ЗАСУХИ С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ SSR-МАРКЕРАМ В УСЛОВИЯХ УЗБЕКИСТАНА.....33

**ДАИН ЖАНЕЛЬ АРСЛАНҚЫЗЫ, МӘЛІК АҚЕРКЕ МӘЛІКҚЫЗЫ, БАЗАРБАЙ АҚМАРАЛ
ТАЛҒАТҚЫЗЫ, МЫРЖИЕВА АСЕМ БЕКБОЛАТОВНА** [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ҚҰС ЕТІНІҢ
САПА ЖӘНЕ ОРГАНОЛЕПТИКАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ, САПАСЫН ЖАҚСARTU ӘДІСТЕРІ.....36

ЖЕҢІС ӘМИНА ЕРКІНҚЫЗЫ, МЫРЖИЕВА АСЕМ БЕКБОЛАТОВНА [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН]
БАЛЫҚ ЖӘНЕ БАЛЫҚ ӨНІМДЕРІНІҢ САПАСЫ.....40

**САТАН АҚЖАН БЕРІКҚЫЗЫ, ӘЛІҚҰЛОВ НҮРПЕЙІС МАРАТҰЛЫ, МЫРЖИЕВА АСЕМ
БЕКБОЛАТОВНА** [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ТАУЫҚ ЕТІНІҢ САПАСЫН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ.....46

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ PSYCHOLOGICAL SCIENCES

CƏFƏROVA LALƏZAR ELŞAD qızı [ŞƏKİ, AZƏRBAYCAN] MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARLA
LOQOPEDİK İŞİN TƏŞKİLİ.....51

ПЕРНЕБЕКОВА Ф.О. [ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН] ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАҒА БЕЙІМДЕУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	55
---	----

АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛЬСТВО **ARCHITECTURE and CONSTRUCTION**

ZORBANOVA NURILA ERBOLKYZY, KUZAR ZH.N. [ASTANA, KAZAKHSTAN] ARCHITECTURAL STYLES AND LOST CITIES/PROJECTS.....	60
---	----

ГЕЛЬМАНОВА ЗОЯ САЛИХОВНА, АШИМОВ ГАЛЫМ АБИХАНОВИЧ, САУЛЬСКИЙ ЮРИЙ НИКОЛАЕВИЧ, ТРУХАНОВ РУСЛАН АЛЕКСАНДРОВИЧ [ТЕМИРТАУ, КАЗАХСТАН] БУДУЩЕЕ ЖИЛИЩНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА: РОЛЬ 3D-ПРИНТЕРОВ В ФОРМИРОВАНИИ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ.....	64
---	----

ПОЛИТОЛОГИЯ **POLITICAL SCIENCES**

SAITOVA NINA ALEKSEEVNA, ASSYLBEKOVA AKDANA AIDARKYZY [ALMATY, KAZAKHSTAN] COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE UNITED NATIONS IN ENSURING CIVIL HUMAN RIGHTS.....	72
---	----

АЛИМОВ БОТУРЖОН ХАМИДОВИЧ, АЛЛАКОВ АТАДЖОН КАКАБАЕВИЧ [КАЗАНЬ, РОССИЯ] ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ТРАНСПОРТНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СТРАН «КАСПИЙСКОЙ ПЯТЁРКИ»....	85
---	----

СЕЙТҚАДЫР ОЛЖАС БОЛАТУЛЫ [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] САЯСИ ТҰРАҚЫТЫЛЫҚ – ЕЛ ЕГЕНМЕНДІГІНІҢ НЕГІЗІ.....	89
--	----

ENDLESS LIGHT IN SCIENCE

Контакт

irc-els@mail.ru

Наш сайт

irc-els.com